

COVID-19 PANDEMİSİNİN EKONOMİ-POLİTİĞİ*Mustafa TEZEL*

İktisat biliminin iki yüzyılı aşan tarihinde edinilen tecrübeler, siyâsî-sosyal ve ekonomik konularda alınan/alınacak kararların ve tatbik edilen politikaların iktisâdî ve siyâsî sonuçlarının birlikte düşünülmesi gerektiğini göstermiştir. Bu yüzden de “ekonomi-politik” olarak tanımlanan bu yaklaşım tarzı zamanla disiplinlerarası bir bilimsel çalışma alanı hâline gelmiştir. Biz de bu çalışmamızda, birkaç aylık bir zaman zarfında milyonlarca insanın enfekte olmasına ve on binlerce insanın ölümüne sebebiyet veren COVID-19’un yol açtığı gelişmelerin sosyal, ekonomik ve siyâsî sonuçlarını ve bu bağlamda yapılması/yapılmaması gerekenleri ekonomi-politik zâviyesinden bir bakışla incelemeye çalışacağız.

COVID-19, çok önemli bir sağlık sorunu olmasının ötesinde, ne zaman ve nasıl sonuçlanacağı hâlâ tam olarak kestirilemeyen küresel çapta bir ekonomik felâketin yaşanmasına yol açmıştır. COVID-19 ile mücadele kapsamında uygulanmasına çalışılan önlemler, toplumların sosyal ve ekonomik faaliyetlerini etkilemekte, bu kararları alan ve uygulayan hükümetlerin iktidarlarını sürdürüp sürdüremeyeceği konusu, toplumlarının başarı ve başarısızlık algıları ile yakından ilintili olduğu gibi, böylesine kapsamlı ve üstelik de etkilerinin uzun süreli olacağı anlaşılan bu sorunun çözümüne yönelik karar ve uygulamaların, pek çok toplumun ve hattâ insanlığın gelecekteki yaşayışını, değer yargılarını, sosyo-ekonomik ve siyâset sistemlerinin yapısını önemli ölçüde değiştirebilecek bir potansiyel taşıdığı gözlemlenmektedir.

COVID-19 henüz tamamlanmamış, hâlen içinde yaşamakta olduğumuz bir süreçtir ve birtakım emâreler, bu salgının gerek boyutları gerekse muhtemel sonuçları itibarıyla, tıpkı geçmişte yaşanan pek çok önemli salgın gibi, insanlık tarihinde önemli dönüşümler yaşanmasına yol açabileceğini düşünmemize sebebiyet vermektedir. İnsanlığın geçmiş tecrübeleri, salgınla mücadelede, yalnızca kısa vadeli sonuçları/etkileri üzerine yoğunlaşılması, orta ve uzun vadeli sonuçları üzerinde de zihin yorulması ve mücadele yöntem ve araçları belirlenirken/uygulanırken, salgının gelecekte yol açabileceği sosyal, ekonomik ve siyasi sonuçların/dönüşümlerin dikkate alınmasının son derece gerekli olduğunu düşünmemize yol açmaktadır.

Tarihin seyri üzerindeki etkileri konusunda bilgi sahibi olduğumuz en önemli salgınlardan birisi 14. Yüzyılın ortalarında Avrupa’da ortaya çıkan ve “kara ölüm” olarak adlandırılan veba salgınıdır. Yıkıcı etkileri yüzyılın sonuna kadar aralıklarla şiddetini artırarak devam eden bu salgın, Avrupa nüfusunun üçte birinin kaybına yol açmış, ama aynı zamanda sonraki yüzyıllarda Avrupa’nın her bakımdan çok önemli atılımlar yapmasının

da önünü açmıştır. Zira, salgın nedeniyle milyonlarca kişinin hayatını kaybetmesi, çalışan nüfus konusunda büyük bir açığın ortaya çıkmasına ve ücretlerin artmasına sebebiyet vermiş, bu durum o zamana kadar yarı köle statüsünde olan serflerin kısmen özgürlüklerini elde etmelerine imkân vererek, Avrupalı toplumları cendere içinde tutan feodal sistemin güç kaybetmesinde başat rol oynamıştır. Kezâ, 1817 yılında önce Hindistan'daki İngiliz işgâl birliklerine bulaşan, sonra da kısa zamanda çeşitli yollarla bütün dünyâya yayılan ve etkisini kısa aralıklarla küresel boyutta yüzyılın sonuna kadar devam ettiren kolera salgını¹, bir yandan milyonlarca insanın canına mâl olurken, diğer yandan da, tıpkı önceki büyük veba salgınında olduğu gibi, bilhassa Avrupa Kitasında emek kıtlığına ve ücretlerin artmasına sebebiyet vererek, o zamana kadar çalışan kesimin durumunun iyileştirilmesine yönelik her türlü hak talebini (çalışma saatlerinin sınırlandırılması, çalışma ortamlarının iyileştirilmesi, çocuk işçi çalıştırmanın yasaklanması, kadın-erkek çalışanlar arasındaki -kadınlar aleyhine- ayrımcılığın ortadan kaldırılması, ücretlerin artırılması, sendika kurma hakkının tanınması, emeklilik sisteminin kurulması, çalışanlara sağlık yardımı yapılması, keyfi işten çıkarmaların önüne geçilmesi, çalışanlara toplu sözleşme imzalamaya, parti kurma ve oy kullanma hakkı tanınması vb.), ilginç bir şekilde “özgürlüklerin kısıtlanması” olarak değerlendiren ve bu hususların tartışılmasını dahi zararlı addeden ortodoks liberal/kapitalist anlayışın tedricen zayıflamasına ve bu sürecin sonunda çalışanların bahsedilen hakları kısım kısım elde etmelerine kapı aralayan “daha eşitlikçi, özgürlükçü, sosyal adaleti önemseyen” bir anlayışın toplumda destek kazanmasına etki eden faktörlerden birisi olmuştur. Birinci Dünya Savaşının sonlarına doğru ortaya çıkan ve 1918 – 1920 yılları arasında dünyâyı etkisi altına alan, çok kısa sürede yaklaşık 500 milyon kişiye bulaşarak, 50 ilâ 100 milyon arasında insanın ölümüne sebebiyet veren, ilk ortaya çıktığı yer farklı olmasına rağmen, savaşın tarafı olan ülkelerde uygulanan sansür sebebiyle, salgın hakkındaki haberlerin sansüre takılmadan yayınlandığı ülkenin adıyla tanınan İspanyol Gribinin², Birinci Dünya Savaşı'nın uzamasına engel olduğu, savaşın erken bitirilmesinde müessir olan sâikler arasında yer aldığı genellikle kabul edilmektedir.

Geçmişte yaşanan tecrübelerin ışığında, eşyânın tabiatı gereği, biryandan COVID-19 salgınının kontrol altına alınması, yayılımının önlenmesi, enfekte olanların tedavisi, tedaviyi kolaylaştırıcı ilâç, yöntem ve aşıların üretimi, salgının sebep olduğu işsizlik, ekonomik küçülme, ticaretteki daralma gibi sorunların çözülmesi, kriz sebebiyle yaşama/geçinme imkânı zorlaşan toplum kesimleri ile faaliyetini sürdürmekte zorlanan işletmelere gerekli her türlü yardımın yapılması ve bunun için gerekli kaynakların temini, krizle mücadele için gerekli kaynakları temin etmekte zorlanan ülkelere yapılacak yardımların kaynak/miktar/araç ve yöntemlerinin belirlenmesi ve sağlanması, uluslararası yardımlar için gerekli organizasyonların kurulması ve/veya IMF/Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşların bu yöndeki çalışmalarının etkinliğini artıracak adımların atılması, ulaşım ve toplumsal hayattaki sınırlamaların kaldırılması, ekonomik ve toplumsal hayatın yeniden

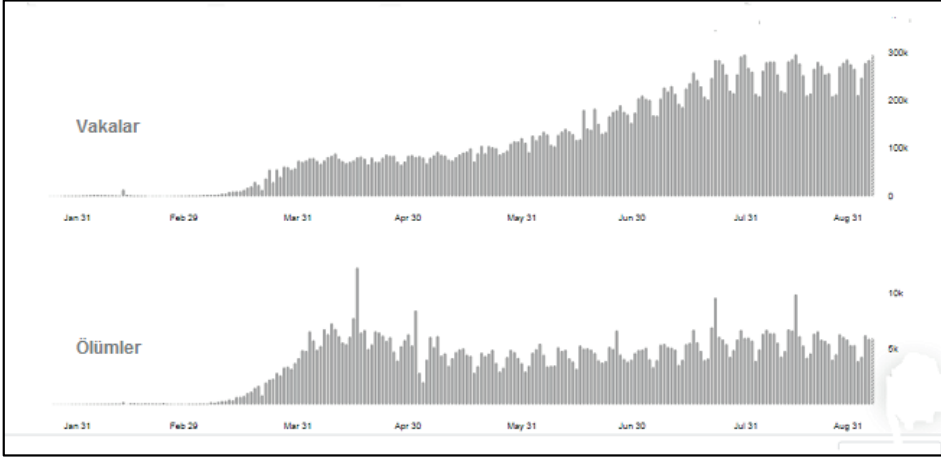
-
- 1 YILMAZ, Özgür; “1847-1848 Kolera Salgını ve Osmanlı Coğrafyasındaki Etkileri”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi-Journal of Eurasian Inquires* 2017; VI/1: 23-55, ISSN: 2147-0847 / E-ISSN: 2147-7469
 - 2 PARILDAR, Hülya; “Tarihte Bulaşıcı Hastalık Salgınları”, *Tepecik Eğitim. ve Araşt. Hast. Dergisi* 2020; 30 (Ek sayı): 19-26, doi:10.5222/terh.2020.93764

olağan seyrine dönmesinin sağlanması gibi hedeflere odaklanılırken, diğer yandan da dijitalleşme ve evden çalışmanın yaygınlaşması, bireyselliğin güç kazanması, küreselleşmenin ve kapitalizmin geleceği, sosyal ağların etkileri, teknolojik gelişmeler sonucunda yüksek işsizliğin kalıcı hâle gelme ihtimâli ve bunun küresel/toplumsal sonuçları, toplumların demokrasi algılarındaki dönüşüm ve ülke yönetimlerindeki otoriterleşme eğilimi, devletin ekonomideki rolü ile eğitim ve sağlık hizmetleri gibi yarı kamusal nitelikli mal ve hizmetlerin üretimi konusundaki fonksiyonlarının ne olması gerektiği gibi konuların mercek altına alınması, bu gelişmelerin muhtemel sonuçları ve yapılması/yapılmaması gereken hususlar konusunda geniş ufuklu değerlendirmelerde bulunulması gereklilik arz etmektedir.

Çalışmamızda, öncelikle COVID-19 salgınının yol açtığı sosyo-ekonomik tahribat irdelenecek, bilâhare krizle mücadele kapsamında uygulanan politikalar da göz önüne alınarak, COVID-19 krizi ve krizle mücadele kapsamında uygulanan politikaların sosyal-siyasi ve ekonomik sonuçları tartışılacaktır.

COVID-19: Son Yüzyılın En Büyük Küresel Krizi

2019 yılının sonlarında Çin'in Wuhan şehrinde ilk olarak ortaya çıkan ve kısa zamanda bütün dünyaya yayılma eğilimi gösteren COVID-19 salgını, sosyal-ekonomik ve siyasi etkileri sebebiyle, hâlihazırda bütün ülkelerde en önemli gündem maddesi hâline gelmiştir. Başlangıçta Singapur, Güney Kore, Almanya gibi ülkelerde -alınan önlemlerin etkisiyle- salgının kontrol altına alındığı ve benzer önlemlerin ciddiyetle uygulanması durumunda bütün dünyada -en azından 2020 yılının ortalarına doğru- salgının üstesinden gelinebileceği izlenimi oluştu ise de, vaka ve ölüm sayılarındaki artışın endişe verici şekilde artmaya devam etmesi ve geçmiş salgınlarda edinilen acı tecrübeler yüzünden, iyimser senaryoların gerçekleşeceğine olan inanç giderek zayıflamakta ve kötümser senaryoların gerçekleşme ihtimali yükselmektedir. 5 Eylül 2020 itibarıyla dünya genelinde vaka sayısı 26,4 milyonun, virüs sebebiyle hayatını kaybeden insanların sayısı ise 871 binin üzerine çıkmıştır.³

Grafik 1. Günlük vaka ve ölümlerin seyri⁴

Grafik 1'den de anlaşılacağı üzere, vaka sayıları Mayıs 2020 başından buyana herhangi bir azalma göstermediği gibi, Haziran ayından itibaren artış eğilimi yükselmiştir. Ölüm olayları ise, Nisan ve Mayıs aylarında -Mart ayına kıyasla- bir miktar azalmış ise de, Haziran ayından itibaren düşük yüzdeli artış eğilimini sürdürmektedir.

Salgının, özellikle Amerika, Güneydoğu Asya ve Afrika'da etkisini giderek artırdığı gözlenmektedir. ABD, Brezilya, Hindistan, Rusya, Güney Afrika, Peru, Meksika, Kolombiya, Şili, İspanya, İran ve Birleşik Krallık salgından en çok etkilenen ülkeler arasında ilk sıralarda yer almaktadır. ABD'de tespit edilen vaka sayısı 5 Eylül 2020 târihi itibâriyle 6 milyonu, ölümler ise 185 bini aşmış durumdadır.⁵ Sözü edilen ülkelerdeki vaka ve ölüm sayılarındaki artış seyri dünya ortalamasının üzerindedir.

COVID-19 konusunda açıklanan rakamların gerçeği ne ölçüde yansıttığı ise, ayrı bir tartışma konusudur. Brezilya, Hindistan, Rusya, İran gibi ülkelerde, durumun açıklanan rakamların gösterdiğinden daha da korkutucu boyutlarda olabileceği yönünde görüşler ileri sürülmektedir. Hattâ öyle ki, bu durum, yalnızca vaka/ölüm sayıları yüksek ülkeler için değil, -AB ülkeleri gibi- genellikle istatistik/kayıt sistemlerinin güvenilir olduğu kabul edilen bazı gelişmiş ülkeler için de geçerlidir.⁶

4 Kaynak; <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019> ; Erişim: 16.08.2020

5 WHO, Coronavirus disease (COVID-19), 05.09.2020

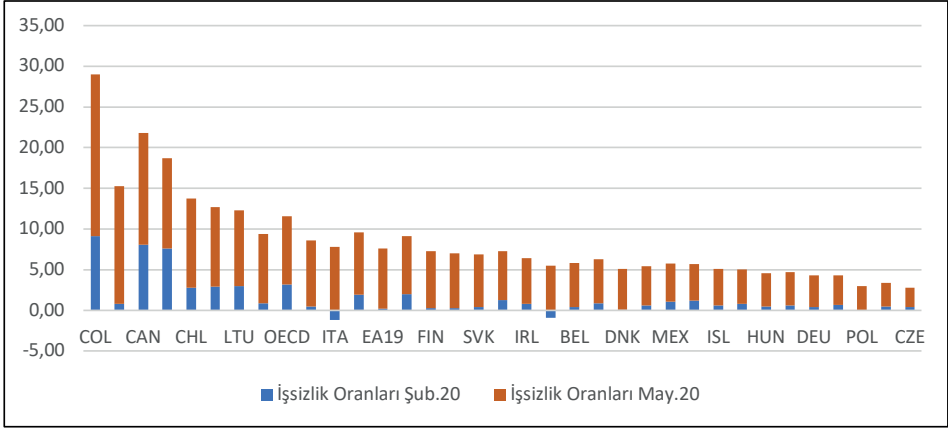
6 Nitekim, 20 AB üyesi ülkeyi kapsayan ayrıntılı bir araştırmada, 2015-2019 arasındaki yıllarda meydana gelen ölüm vakalarına kıyasla, 2020 yılının ilk yarısında gerçekleşen ölüm artışının 210 bin civarında olduğu tespit edilmiştir. Oysa ki, Dünya Sağlık Örgütü verilerine göre, sözüedilen AB ülkelerinde COVID-19 sebebiyle gerçekleştiği bildirilen ölüm sayıları, 1 Ağustos 2020 tarihi itibariyle, 176.184'ten ibarettir. Bahsekonu araştırmada tespit edilen beklenen/gerçekleşen ölüm sayılarının ağırlıklı olarak 2020 Nisan/Mayıs aylarına ilişkin olduğu gözönünde bulundurulacak olursa, açıklanamayan "aşırı ölüm" sayılarının çok daha yüksek olduğu görülecektir. (Kaynak: <https://www.newsworthy.se/sv/dashboard/newslead/49891/> ; Erişim: 03.07.2020)

İstihdam Son 10 Yılın En Düşük Seviyesine Geriledi:

Virüsün kontrolsüz bir şekilde yayılması durumunda ülkelerin sağlık sistemlerinin teşhis/tedavi hizmetlerini karşılamakta yetersiz kalmasından duyulan endişe sebebiyle, insanlar arasında fizikî teması azaltmak, böylelikle virüsün yayılımını -durdurulmaması bile- en azından kontrol altında tutmak amacıyla, Mart 2020 ayının başından itibaren, pek çok ülkede; tam ya da kısmî karantina uygulamasına geçilmiş, “gıda, ilaç ve tıbbî malzeme üretimi, sağlık tesisleri, toplu ulaşım, elektrik, su, doğalgaz, iletişim, güvenlik ve savunma” gibi kritik sektörlerin dışındaki iş kollarında faaliyetler büyük ölçüde durdurulmuştur. Faaliyetine izin verilen iş kollarında ise -çalışanların enfekte olmasının önüne geçilebilmesi için- çalışma ortamlarında aynı anda bulunabilecek kişi sayısı bakımından önemli tahditler konulmuş, aralarında Türkiye’nin de bulunduğu çok sayıda ülkede toplumun yüksek risk gurubunda bulunan kesimlerinin -izin verilen süreler dışında- kamuya açık alanlara çıkmaları yasaklanmış, eğitime ara verilmiş, bu çerçevede ülke içi ulaşım ile yurtdışı seyahatlere ve uluslararası ticarete yönelik sınırlamalar getirilmiştir.

Alınan bu kabil önlemlerin tabii sonucu olarak; dünya üzerinde milyonlarca iş yeri kapanmış ya da -faaliyet gösterdiği iş koluna göre- daha sınırlı bir şekilde faaliyetini sürdürmek durumunda kalmış, on milyonlarca insan işini kaybetmiş, ülke içi/dışı ulaşım durma noktasına gelmiştir. Nitekim, OECD üyesi ülkelerde işsizlik oranı, Mayıs 2020’de -son on yılın en yüksek seviyesi olan- % 8,5’e ve işsiz sayısı da 54,5 milyona ulaşmıştır. Oysa, işsizlik oranı, 2019 yılı genelinde % 5,4 ve Şubat 2020’de de % 5,2 seviyesinde idi.⁷

COVID-19 krizinin yol açtığı işsizliğin, 2020 yılında, 2008 küresel mali krizden üç kat daha fazla artması, 2021 yılında ise -iyimser senaryonun gerçekleşmesi durumunda- 2008 küresel mâlî kriz seviyelerine gerilemesi beklenmektedir.⁸

Grafik 2. OECD ülkelerinde işsizlik oranları.⁹

OECD tarafından, salgının evrimi konusunda iyimser senaryoların gerçekleşmesi durumunda bile, üye ülkelerin işsizlik oranının 2020'nin dördüncü çeyreğinde -Büyük Buharan'dan bu yana en yüksek seviye olan- % 9,4'e ulaşacağı öngörülmektedir. Anılan çalışmada, 2020 yılında ortalama istihdamın 2019 yılına göre % 4,1 ile % 5 arasında daha düşük olacağı tahmin edilirken, 2021 yılı sonunda dahi istihdam seviyesinin hâlâ kriz öncesi seviyelerin altında olacağı öngörülmektedir.¹⁰ İkinci bir COVID-19 dalgasının yaşanması durumunda ise, işsizlik oranının hem 2020 ve hem de 2021 yıllarında % 10 seviyesine yükseleceği; işsizlik oranı kriz öncesinde de yüksek olan Euro Bölgesinde ise, kriz boyunca OECD ortalamasından daha yüksek olmaya devam edeceği; ikinci dalganın yaşanması hâlinde, 2021 yılında işsizliğin % 11 seviyelerini görebileceği tahmin edilmektedir.¹¹ İşsizliğin % 10 seviyesine gerilemesinin dünyâ üzerinde 305 milyon işçinin işini kaybetmesine yol açacağı tahmin edilmektedir.¹²

Hâlen dünyanın en büyük ekonomisi unvanını elinde bulunduran Amerika Birleşik Devletleri'nde işsizlik oranı Şubat 2020'de % 3,5 iken, Nisan 2020'de -Ocak 1948'den bu yana en yüksek seviye olan- % 14,7'ye yükselmiştir. Bilâhare, Mayıs ayında % 13,3'e ve Haziran ayında % 11,1'e gerilemiş, Temmuz ayında ise, % 10,2 olarak gerçekleşmiştir.¹³ Mayıs ayı sonrasında "normalleşme" çabalarının artışıyla birlikte başka pek çok ülkede de

9 Kaynak: OECD (2020), "Unemployment rate" (indicator), <https://doi.org/10.1787/52570002-en> (accessed on 02 July 2020).

görülen bu iyileşme, salgın kontrol altında tutulursa ve ekonominin yeniden büyümesini sağlayacak önlemler alınabilirse, işsizlikteki ilk artışın bir kısmının telâfi edilebileceğini göstermektedir. Ancak bu durum, aynı zamanda, ilk iş kayıplarının bir kısmının -ekonomilerdeki kapanmadan sonra yeniden sürekli olacak şekilde faaliyete geçilemediği için- kalıcı hale geldiğinin de göstergesidir.

Bazı sebeplerden ötürü, açıklanan işsizlik rakamlarına ihtiyatlı yaklaşılması gerekmektedir. Amerika Birleşik Devletleri gibi, işsizlik sigortasının yaygın ve kapsayıcı olduğu ülkelerde, geçici bir kriz durumunda bile, işten çıkarılanlar işsizlik sigortasından yararlanabildikleri için, istihdam/işsizlik rakamları büyük ölçüde gerçek durumu yansıtırken, diğer ülkelerde uygulama daha farklıdır ve bu sebeple de, işsizlik rakamlarının hakikatte daha yüksek olması kuvvetle muhtemeldir. Şöyle ki, kriz döneminde pek çok ülkede -Türkiye dâhil- işten çıkarmayı yasaklayan veya güçleştiren, istihdamın korunmasını destekleyen yasal düzenlemeler yapılmıştır. Bu sebeple, faaliyetlerini kısmen ya da tamamen durdurmak zorunda kalan ve/veya üretimlerini kısmak durumunda kalmış olan işletmeler, ücret ödememek için, işçilerini -işten çıkarmak yerine- ücretsiz izne çıkarmaktadırlar. Bu uygulama, işsizlik rakamlarının olduğundan daha düşük görünmesine yol açmaktadır. Bu durumdaki işçilerin bir kısmının “işini kaybedenlere” sağlanan yardımlardan yararlanamaması ise, ayrı bir sorundur.

Kriz sebebiyle vuku bulan daha önce eşi görülmemiş işten çıkarma uygulamalarının ekonomide ve toplum hayatında yaratabileceği olumsuz etkileri en az seviyeye indirebilmek için, ülke yönetimlerinin, çalışanlara ücretli izin ve hastalık izni kullandırılması, işsizlik ödeneklerinin artırılması, özellikle dezavantajlı kesimlere muhtelif şekillerde gelir desteği sağlanması, işyerinde fiziken bulunması gerekmeyen çalışanlara evden çalışma imkânı tanınması, işten çıkarmaların kısıtlanması, firmalara finansal destek sağlanması gibi önlemlere başvurmalarına rağmen, yine de işsizlik rakamlarının 2008 küresel mali krizindeki seviyenin üzerine çıkmasının önüne geçilememiştir.

Yapılan araştırmalar, yüksek vasıflı çalışanların önemli bir kısmının, kriz döneminde evden çalışmak suretiyle işlerini devam ettirdiklerini, öncelikle işten çıkarılanların düşük vasıflı çalışanlar, göçmenler, gençler ve kadınlar olduğunu; dezavantajlı toplum kesimlerinin krizin bedelini daha ağır şekilde ödediklerini ortaya koymaktadır.¹⁴

Geçmiş yıllarda, teknolojiye bağlı olarak hızla artacağı öngörülen “evden çalışma” uygulaması, beklenenin aksine, COVID-19 krizi gündeme gelinceye değin, çok sınırlı bir uygulama alanı bulabilmiştir. Nitekim, Avrupa Birliği genelinde, 2015 yılında işçilerin sadece % 3’ü düzenli olarak evden çalışırken, % 10’luk bir kısmı da bazı zamanlar evden çalışıyordu ve yaygın inanışın aksine evden çalışma yıllar içinde çok fazla artış göstermemiştir. COVID-19 salgını, insanlar arasındaki fiziksel temasın azaltılmasını zorunlu kıldığından, krizin başlamasıyla birlikte birçok ülke “uzaktan çalışmayı” teşvik eden önlemler almıştır. Bazı büyük teknoloji şirketleri de -uzaktan çalışmayı teşvik amacıyla- geçici olarak bir kısım iletişim ve paylaşım araçlarına ücretsiz olarak erişim imkânı sunmaya başlamışlardır. Bütün bu çabalar sonucunda, Nisan 2020 ayı ortasına doğru, evden çalışanların payında büyük bir

14 OECD İstihdam Görünümü – Temmuz 2020 (İşçi Güvenliği ve Kovid-19 Krizi)

artış meydana gelmiştir. Yapılan araştırmalar, evden çalışanların oranının, İsveç, Kanada ve Polonya’da % 30’a yaklaşırken, Avustralya, İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri’nde % 50’ye ve Yeni Zelanda’da ise % 60’a kadar yükseldiğini ortaya koymuştur.¹⁵

Şu kadar ki, COVID-19 süreciyle birlikte dijitalleşmenin daha da hızlanması ve evden çalışmanın yaygınlaşması, bu krizde işlerini kaybeden düşük vasıflı çalışanların gelecekte kalıcı bir işsizlik sorunuyla yüz yüze gelmelerine sebep olabilecektir.

Sınai Üretim Önemli Ölçüde Geriledi:

OECD üyesi ülkelerde sınai üretim 2019 yılı sonunda -2018 yılına göre- % 1 ya da daha düşük oranlarda gerileme göstermişken, COVID-19 krizinin etkilerinin kuvvetli bir şekilde hissedilmeye başlamasıyla birlikte, bu oran Mart 2020 ayında OECD genelinde % 6, Nisan 2020 ayında ise % 15 gerilemiş, “normalleşme” yönündeki önlemlerin alınmasına bağlı olarak Mayıs 2020 ayında bir miktar toparlanmıştır (% 4). Söz konusu dönemde, krizin ilk dalgasının en şiddetli şekilde hissedildiği Nisan ayında sınai üretimi önemli düşüşler kaydeden ülkelerde, Mayıs ayındaki toparlanma daha yüksek olmuştur (Tablo 1). Ancak, COVID-19 için yaz aylarında beklenen gerileme gerçekleşmediğinden, sınai üretimdeki toparlanmanın devam etmesi şüpheli görünmektedir.

Tablo 1. OECD ve seçilmiş ülkelerde sınai üretimdeki değişimler.¹⁶

	Yıllık		Aylık			
	2018	2019	2020			
			Şubat 2020	Mart 2020	Nisan 2020	Mayıs 2020
Ülkeler						
Türkiye	1,1	-0,6	1,9	-6,8	-30,2	17,3
Birleşik Krallık	0,4	-1,0	0,3	-4,3	-20,3	6,0
Birleşik Devletler (ABD)	3,9	0,8	0,1	-4,4	-12,7	1,4
G7	2,3	-0,9	0,1	-7,8	-14,6	4,0
OECD - Avrupa	1,5	-0,5	0,4	-9,8	-19,9	12,2
OECD - Toplam	2,3	-0,3	-0,1	-6,1	-15,0	4,0

Sınai üretimdeki gerilemenin olumsuz etkileri, küreselleşmenin tabii sonucu olan “üretimin uluslararasılaşması” olgusu nedeniyle, millî sınırlar içerisinde kalmamış, birçok üründe **uluslararası tedarik zincirinin kopmasında** önemli âmillerden birisi olmuştur. Kendi ülkesinde üretime devam etmek isteyen, ancak üretimde kullandığı ham ve/veya yarı mamüllerin bir kısmını ithâl eden işletmeler, ithâlât yaptıkları ülkelerdeki tedarikçilerin üretim yapmaması ya da üretimi kısmaları ve/veya uluslararası taşımacılık hizmetlerinde yaşanan sorunlar sebebiyle, üretimlerini kısmak ya da tamamen durdurmak zorunda kalmışlardır. COVID-19 krizinin beklenenden uzun sürmesi durumunda, daha önce küresel-

15 OECD İstihdam Görünümü – Temmuz 2020 (İşçi Güvenliği ve Kovid-19 Krizi)

16 OECD, “Kısa Vadeli Temel Ekonomik Göstergeler”

<https://stats.oecd.org/viewhtml.aspx?datasetcode=KEI&lang=en>

leşmenin sunduğu imkânlardan istifâde ederek, mâliyet avantajı sağlamak amacıyla uluslararası tedârik zinciri oluşturan pek çok işletme, bundan böyle ihtiyacını iç piyasalardan karşılama yoluna gidebilecektir.

Ülkelerin, ithalâtta tıkanıklığın olumsuz etkilerinden korunmak ve/veya yurtiçi üretimi desteklemek gibi amaçlarla uluslararası ticarete getirmeleri muhtemel görünen kısıtlamalar, tıpkı 1929 Büyük Buhranında olduğu gibi, ülkelerin içe kapanmasına, ihracat teşviklerini ve ithalat kısıtlamalarını yasaklayan ya da güçleştiren **uluslararası ticaret kurallarının gevşetilmesine** veya en azından bir süre için yahut da yalnızca krizin olumsuz etkilerini giderici önlemleri almakta zorlanan ülkeler için uygulanmamasına yol açabilecektir.

Millî ekonomileri krizin olumsuz etkilerinden korumaya yönelik önlemlerin alınmasını kısıtlayan uluslararası kurallarda gerekli esnekliğin sağlanamaması durumunda ise, soğuk savaş dönemindeki **GATT rejimine geri dönülmesi** anlamına gelecek uygulamaların kısa zamanda yaygınlaşması, bazı ülkelerin gümrük duvarlarını yükselterek millî ekonomilerini ithâl malların rekabetine önemli ölçüde kapatması, hattâ bazı ülkelerin -1980 öncesi Türkiye'deki uygulamaya benzer şekilde- **ithâl ikameci** bir dış ticaret rejimi uygulamaya başlaması söz konusu olabilecektir. Belirtilen uygulamalar, 1990'lı yılların başından itibaren, Demirperdenin yıkılmasıyla birlikte hızlanan, ancak son yıllarda tartışılmaya başlayan küreselleşme sürecinin fiilen sona ermesi sonucunu doğurabilecektir.

Dış ticarete getirilecek sınırlamalar, dünya ticaret hacminin daralmasına, özellikle dış ticaret dengesi fazla veren ülkelerde işsizliğin artmasına ve refah kabına sebebiyet verebilecektir. Buna mukabil, dış ticareti açık veren ülkeler, bir yandan dış ticaret ve cari açık sorunlarının çözümünde avantaj elde ederlerken, iç talebin büyük ölçüde ithalat yerine yerli üretimde karşılanacak olması sebebiyle, üretim ve istihdamda COVID-19 krizi sebebiyle ortaya çıkan düşüşü mâkûl seviyelerde tutabilmeleri, belki de bir miktar artırabilmeleri, böylelikle 2021 yılından itibaren ekonomilerinin toparlanma eğilimine girmesi muhtemeldir.

Ancak, dış ticârete getirilecek sınırlamalar kısa vadede krizin kontrol altına alınmasında bir çıkış yolu gibi görünse de uzun dönemli etkileri konusunda ihtiyatlı olunması gerekmektedir. Zira petrol, doğal gaz ve değerli maden ihracatı gibi olağanüstü gelir kaynaklarına sahip olmayan gelişme yolundaki ülkelerin çoğunluğunun önemli sorunlarından birisi, yatırımların finansmanı için ihtiyaç duydukları finansman kaynaklarından mahrum olmalarıdır. Bu yüzden, bir yandan ithalât kısıtlanırken, diğer yandan kaynak yetersizliği sebebiyle gerekli yatırımların yapılamaması, korumacı dış ticaret rejimi sebebiyle muhtemelen artış eğilimine girecek olan enflasyonun daha da yükselmesine, mâliyet artışlarından ötürü de, dış ticârette -ülkelerin çoğunlukla korumacı bir tavır almış olması sebebiyle- zaten güçleşmiş olan ihracat imkânlarının daha da azalmasına ve uzun dönemde -muhtemelen zâten bozuk olan- gelir dağılımının daha da bozulmasına yol açabilecektir. Kaldı ki, bütün ülkelerin ithâl malları yurtiçinde yapılacak üretimle ikame edebilme imkânı da bulunmamaktadır.

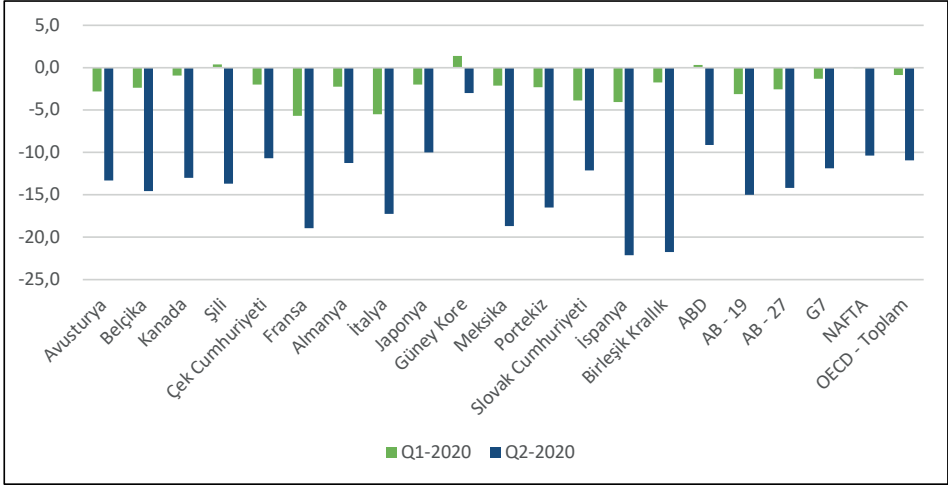
Dolayısıyla, ülkelerin, COVID-19 krizinin olumsuz etkilerini azaltmak amacıyla ekonomilerini dışa kapatarak, üretim ve istihdamdaki gerilemeyi durdurma stratejisini uygulamaları, kısa vâdeli bir pansuman tedbiri gibi görünmektedir. Soruna küresel boyutta çözümler üretilemediği takdirde, kısa vâdeli tedbirlerin uzun dönemde -gelişmiş ya da ge-

lişmekte olan ayırımı gözetmeksizin- bütün ülkelerin aleyhine sonuçlar doğurması ihtimâl dâhilindedir.

Öte yandan, kriz, günlük kullanıma yönelik sağlık/hijyen gereçleri gibi ürünlere olan talebin artmasını sağlamıştır. Kezâ, uzaktan çalışmanın yaygınlaşması, internet erişiminin öneminin daha da artması, bilgisayar, otomatik veri işleme cihazları vb. ürünlere olan talebi ciddi mânâda artırmıştır. Nitekim, Çin'in bu tür ürünlerdeki üretiminin, salgın döneminde % 30 oranında arttığı görülmektedir.¹⁷

GSYİH Birçok Ülkede 2020'nin İlk Yarısında Önemli Ölçüde Düştü:

COVID-19 kriziyle birlikte, birçok ülkede GSYİH önemli ölçüde daralmıştır. Daralma, yılın ilk çeyreğinde oldukça sınırlı olurken, salgının -beklenenin aksine- yılın ikinci yarısında hız kesmeden etkisini sürdürmesi sebebiyle, GSYİH'daki daralma önemli ölçüde artmış ve -Güney Kore gibi istisnai birkaç ülke dışında- % 10 – 22 arasında gerilemiştir (Grafik 3).

Grafik 3. Seçilmiş OECD üyesi ülkelerde 2020 Yılıının ilk yarısında GSYİH'daki değişim.¹⁸

OECD tarafından 2020 ve 2021 yılları için yapılan projeksiyonlara göre; üye ülkelerde, 2020 yılında, krizin tekrarlamaması durumunda, GSYİH'nın % 7,5 oranında azalması; krizin tekrarlamaması durumunda ise, GSYİH'daki azalmanın % 9,3 olarak gerçekleşmesi beklenmektedir. Her iki senaryoda da toparlanmanın yavaş ve kademeli olacağı ve toparlanma olsa dahi, 2021 yılı sonuna kadar toplam üretimin hâlâ kriz öncesi seviyesinin çok altında kalacağı; 2020 yılında ikinci bir dalganın yaşanmaması durumunda, 2021 yılında GSYİH

17 WTO/DTÖ, "Ticaret 2020'nin ilk yarısında hızla düşüyor", https://www.wto.org/english/news_e/pres20_e/pr858_e.htm

18 OECD İstatistikleri, <http://www.oecd.org/economy/outlook/statistical-annex/>; Erişim: 20.08.2020

büyümesinin % 4,8 olarak gerçekleşeceği; ikinci dalganın vuku bulması durumunda ise, büyüme oranının % 2,2 seviyesinde kalacağı öngörülmektedir.¹⁹

Öte yandan, birçok gelişmiş ekonomide COVID-19'un yol açtığı kriz sebebiyle, 2021 yılı sonuna kadar kişi başına gerçek gelir artışının beş yıl veya daha da öncesindeki değerlerin de altına düşebileceği tahmin edilmektedir.²⁰

Krizin etkisinin Euro Bölgesinde bulunan OECD üyesi ülkelerdeki etkilerinin daha şiddetli olduğu gözlenmektedir. Nitekim, bu ülkelerde, krizin tekrarlamaması durumunda, GSYİH'daki küçülmenin % 9,1 olacağı, ikinci bir COVID-19 dalgasının yaşanması durumunda ise GSYİH'nın % 11,5 oranında küçüleceği; buna karşılık, bahsekonu ülkelerde toparlanmanın diğer OECD üyesi ülkelere göre daha yavaş olacağı (Tek dalga senaryosunda, % 6,5; ikinci dalganın yaşanması durumunda ise, % 3,5), beklenmektedir.²¹

Kezâ, krizin, başlangıçta -daha çok ekonomik endişelerle- insanlar arasındaki teması azaltmaya yönelik önlemleri almakta geciken, bu sebeple de Mart ve Nisan ayında salgının etkilerini -Almanya, Güney Kore, Japonya gibi sıkı önlemler alan ülkelere kıyasla- daha fazla hisseden İtalya, Birleşik Krallık, Fransa ve ABD gibi ülkelerde daha etkili olduğu görülmektedir. Bu durum, "ekonominin olumsuz etkileneneği" varsayımından hareketle, sıkı önlemler almaktan kaçınmanın, yaşanan sağlık sorunlarını artırmasının yanı sıra, iktisâden de yarar getirmediğini, krizin insânî ve iktisâdî faturasının daha da ağırlaşmasına neden olduğunu ortaya koymaktadır.

COVID-19 Küresel Ticareti de Olumsuz Etkiledi:

Hem iç kısıtlamalar (iç seyahatlerin kısıtlanması, sokağa çıkma yasakları, sosyal hayatın kontrollü sürdürülmesi vb.) hem de dış kısıtlamalar (sınır kapanmaları, uluslararası uçuşları askıya alma işlemleri, vize kısıtlamaları vb.) 2020 Nisan ortasına kadar 183 ülkede 7 milyardan fazla insanı etkilemiştir.²²

Kezâ, hareket ve seyahat kısıtlamasına yönelik önlemler, turizm ve diğer hizmetleri ve küresel tedarik zincirlerini olumsuz yönde etkilemektedir.

Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı (UNCTAD) tarafından yapılan bir çalışmada, dünya emtia ticaretinde -geçen yılın aynı dönemine kıyasla- 2020'nin ilk çeyreğinde % 3'lük, ikinci çeyreğinde ise takriben % 27'lik bir düşüş yaşandığı görülmektedir. Anılan Kuruluş ayrıca, 2020 yılının tamamında uluslararası ticarete % 20'lik bir düşüş

19 OECD İstihdam Görünümü 2020: İşçi Güvenliği ve COVID-19 Krizi
https://www.oecd-ilibrary.org/sites/1686c758-en/1/3/1/index.html?itemId=/content/publication/1686c758-en&_csp_=fc80786ea6a3a7b4628d3f05b1e2e5d7&itemIGO=oecd&itemContentType=book#endnotea1z15

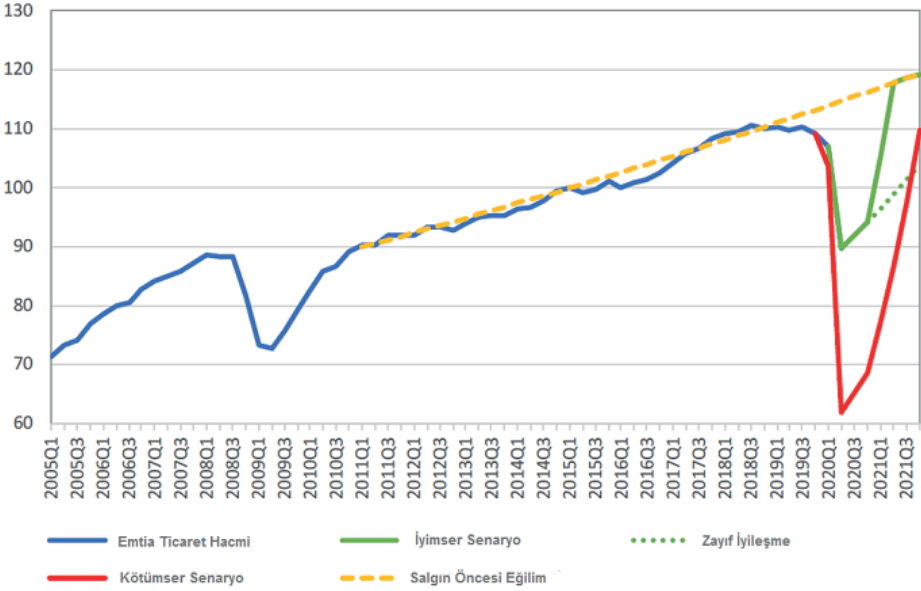
20 OECD İstihdam Görünümü 2020: İşçi Güvenliği ve COVID-19 Krizi
https://www.oecd-ilibrary.org/sites/1686c758-en/1/3/1/index.html?itemId=/content/publication/1686c758-en&_csp_=fc80786ea6a3a7b4628d3f05b1e2e5d7&itemIGO=oecd&itemContentType=book#endnotea1z15

21 OECD İstihdam Görünümü 2020: İşçi Güvenliği ve COVID-19 Krizi,

22 UNDP, "COVID-19 and Human Development: Assessing the Crisis, Envisioning the Recovery",
http://hdr.undp.org/sites/default/files/covid-19_and_human_development_0.pdf

öngörmektedir. Hâlbuki COVID-19 salgını başlamadan önce, küresel ticaret hacmi 2019 sonundan itibaren mütevazı bir toparlanma işareti sergilemekteydi²³

Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) tarafından yapılan bir çalışmada ise, 2020 yılında dünya mal ticareti hacminin; iyimser senaryonun gerçekleşmesi durumunda % 13 oranında küçüleceği, kötümser senaryonun gerçekleşmesi durumunda ise, küçülmenin % 32'yi bulabileceği tahmin edilmektedir.²⁴ Aynı çalışmada, krizle mücadele kapsamında ülkelerin yaygın dış ticaret kısıtlamalarına başvurması durumunda, dünya mal ticaretinde toparlanmanın 2021 yılında da beklentilerin altında kalabileceği, belirtilmektedir.

Grafik 4. Dünya mal ticareti hacmi endeksi, 2005Q1-2021Q4 (Endeks, 2015 = 100).²⁵

Dünya ticaret hacmindeki daralmanın en önemli sebebi, kriz nedeniyle üretimin ve istihdamın düşmesidir. Kapanan ya da üretimini kısıtlayan işyerleri sebebiyle, sınai ürünlere olan talep azalırken, istihdam seviyesinin düşmesi de, işlerini kaybeden ya da kaybetme endişesi taşıyan tüketicilerin tüketim harcamalarını kısmalarına yol açmıştır. Geleceğin belirsiz olması, henüz iş ve gelir konusunda sorun yaşamayan insanları da harcama konusunda temkinli davranmaya sevk etmiştir. Öyle ki, devletler tarafından iktisadi faaliyet döngüsünün devam etmesini sağlamak amacıyla yapılan “doğrudan gelir aktarımı” türü desteklere rağmen, geleceğe ilişkin kaygıları devam eden tüketiciler harcamalarını kısma

23 UNCTAD, “Pandeminin Geniş Kapsamlı Etkisi”, <https://unctad.org/en/pages/newsdetails.aspx?OriginalVersionID=2423>

24 DTÖ, “Ticaret 2020'nin ilk yarısında sert bir şekilde düşüyor”, https://www.wto.org/english/news_e/pres20_e/pr858_e.htm

25 Kaynak: DTÖ / UNCTAD ve DTÖ Sekreterliği tahminleri, https://www.wto.org/english/news_e/pres20_e/pr858_e.htm (Erişim: 01.08.2020)

devam etmişlerdir. Nitekim, Stiglitz ve Rashid tarafından yapılan bir araştırmaya göre, ABD mevduat kurumlarında tutulan fazla rezervler Şubat ve Nisan arasında 1,5 trilyon dolardan 2,9 trilyon dolara, neredeyse iki katına yükselmiştir. Bu durum, ABD’de sunulan nakit teşviklerin tüketime değil banka hesaplarına aktığına²⁶; tüketicilerin gelecekte yaşanabilecek zorluklara karşın hazırlıklı olma isteklerinin hâlâ çok güçlü olduğuna işaret etmektedir. Aynı ihtiyatlı davranışın diğer ülkeler için de söz konusu olduğunu söylemekte beis yoktur.

Dünya ticaret hacmini olumsuz etkileyen hususlardan birisi de, krizin etkisiyle talepte oluşan daralmanın, emtia fiyatlarını da düşürmesidir. Özellikle petrolde, önceden yapılmış sözleşmeler gereği üretilen ürünlerin stoklama ve pazarlama sorunları, özellikle krizin zirve yaptığı Mart ve Nisan aylarında, fiyatlarda dramatik düşüşlere yol açmıştır.

2020 yılının ilk yarısında emtia fiyatlarındaki en yüksek düşüş -petrol fiyatlarındaki sert düşüşlerin de etkisiyle- Mart ayında gerçekleşmiştir (% 20). 2008 küresel mali krizi sırasında, bir önceki aya göre en fazla düşüş % 18,6 olmuştur ve o zaman, emtia fiyatlarında düşme eğilimi altı ay sürmüştü.²⁷

Emtia fiyatlarının düşmesi, söz konusu emtiaları girdi olarak kullanan ülkelerde üretim mâliyetlerinin düşmesine imkân vermektedir ki, bu durumun -alıcı konumundaki- ülkelerin ekonomilerine olumlu tesirlerinin olacağı muhakkaktır.

Keza, emtia fiyatlarındaki düşme, -özellikle Türkiye gibi- dış açık veren ülkelerde, ithalat hacminin düşmesi sebebiyle, ödemeler dengesine de olumlu etkide bulunacaktır.

Ancak, özellikle petrol ve doğal gaz gibi ürünlerde, bir yandan satılan miktarların, diğer yandan da satılan ürünlerin birim fiyatlarının düşmesi, ekonomisi büyük ölçüde söz konusu ürünlere bağımlı olan ülkelerin -gelirlerindeki azalmaya bağlı olarak- ithalatlarında kısıntıya gitmelerine sebebiyet verebilecektir. Bu gelişme, tabiiyle, dünya ticaret hacmindeki daralmanın daha da artmasına yol açacaktır. Zira, başta doğal gaz ve petrol üreticileri olmak üzere, hammadde ihracatçısı ülkeler, gelişmiş ülkelerin ekonomileri için önemli bir pazar durumundadırlar.

Hammadde ihraç eden ülkelerin gelirlerindeki azalmanın konjonktürel olmaktan çıkarak, kalıcı/yapısal bir hüviyete bürünmesi durumunda, bu ülkelerin yalnız ithalat imkânları daralmakla kalmayacak, sosyal/siyasi yeni -ve uluslararası dengeleri sarsabilecek nitelikte- sorunlara da yol açabilecektir. Zira, ekonomileri büyük ölçüde petrol/doğal gaz ihracatına bağlı olan bu ülkeler umûmiyetle otoriter yönetimler tarafından yönetilmektedirler ve tabandan gelebilecek demokrasi/hukuk gibi taleplerin yaygınlaşmasını önlemek için, bir yandan entelektüel faaliyetleri sıkı bir denetim altında tutarken, diğer yandan da eğitim,

26 Stiglitz, Joseph E. AND Hamid Rashid, “Which Economic Stimulus Works?”, <https://www.project-syndicate.org/commentary/stimulus-policies-must-benefit-real-economy-not-financial-speculation-by-joseph-e-stiglitz-and-hamid-rashid-2020-06>, (Erişim: 12.06.2020)

27 UNCTAD, “Trade set to plunge as COVID-19 pandemic upends global economy”, https://www.wto.org/english/news_e/pres20_e/pr855_e.htm, (Erişim: 20.08.2020)

UNCTAD, “Yeni verilere göre COVID-19 küresel ticarete düşüşe işaret ediyor”, <https://unctad.org/en/pages/newsdetails.aspx?OriginalVersionID=2369>

sağlık, konut vb. konularda topluma önemli imkânlar sunulmaktadır. Yönetimin, toplumun uzun yıllardır alışmış/kanıksamış olduğu bu imkânları sağlama konusunda acze düşmesi, Arap Baharı olarak nitelenen olaylar sırasında da görüldüğü gibi, önemli toplumsal olayların önünü açabilecektir.

Dünya Bankası, OECD ve IMF gibi uluslararası kuruluşlar tarafından sürekli güncellenen araştırma raporlarında, -umûmiyetle- dünya ekonomisinin gidişatı konusundaki belirsizliğin önümüzdeki iki yıl boyunca süreceği vurgusu yapılmaktadır. Bu durumun önemli kanıtlarından birisi de bahis konusu kuruluşlar tarafından geleceğe ilişkin yapılan tahminlerde önemli farklılıkların bulunmasıdır (Tablo 2). Sözü edilen tahminlerde örtüşen husus ise, dünya ekonomisinde toparlanmanın 2022 yılından önce gerçekleşmesinin güç olduğudur.

Tablo 2. Dünya GSYİH ve ticareti için yapılan farklı tahminler.²⁸

	GSYİH		Ticaret Hacmi		Esneklik	
	(% değişim)		(% değişim)		(Oran)	
	2020	2021	2020	2021	2020	2021
DTÖ Ticaret Hacmindeki Değişim (Nisan 2020)						
İyimser Senaryo	-2,5	7,4	-12,9	21,3	5,3	2,9
Kötümser Senaryo	-8,8	5,9	-31,9	24,0	3,6	4,1
IMF Dünya Ekonomik Görünümü (Nisan 2020)	-3,0	5,8	-11,0	8,4	3,6	1,4
Dünya Bankası Küresel İktisadi Beklentiler (Mayıs 2020)	-5,2	4,2	-13,4	5,3	2,6	1,3
OECD Ekonomik Görünüm (Haziran 2020)						
İyimser Senaryo	-6,0	5,2	-9,5	6,0	1,6	1,1
Kötümser Senaryo	-7,6	2,8	-11,4	2,5	1,5	0,9

Öte yandan, birçok ülke tarafından, dış ticaretle ilgili mevzuat ve uygulamalarında, krizle mücadele kapsamında, ihtiyaç duyulan belirli malların (yüz maskeleri, eldivenler, önlükler, giysiler, dezenfektan preparatları, sabunlar, COVID-19 test kitleri ve reaktifleri ve viral taşıma ortamları vs.) ithalatını kolaylaştıran, buna karşılık sözü edilen türde mal-

28 Kaynak: DTÖ tarafından, Uluslararası Para Fonu, Dünya Bankası, Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü, ABD Federal Rezerv Bankası ve Avrupa Merkez Bankası verilerinden derlenerek hazırlanan bu tablo tarafımızdan yeniden düzenlenmiş ve özetlenmiştir.

Not: OECD ve IMF'den alınan GSYİH rakamları satın alma gücü paritesine göre, Dünya Bankası ve DTÖ rakamları ise cari fiyatlar üzerinden hesaplanmıştır. DTÖ ticaret hacmi rakamları mal ticaretini, diğer kuruluşlar mal ve hizmet ticaretini ifade etmektedir.

Esneklik, ticaretin gelir değişimlerine duyarlılığını ifade etmektedir.

zemeler ile bazı gıda maddelerinin ve kritik diğer maddelerin ihracatına kısıtlama getiren değişiklikler yapılmıştır.²⁹

Kezâ, salgının yayılmasını önlemek amacıyla konulan uluslararası seyahatlere yönelik kısıtlamalar da uluslararası ticaret hacminin gerilemesinde önemli etkenlerden birisi olmuştur.

Burada şu hususun tekrar vurgulanmasını gerekli buluyoruz; kötümser senaryonun gerçekleşmesi durumunda, dünya ticaretindeki gerileme Tablo 2’te yer verilen tahminlerden daha yüksek olabilecektir. Zira, özellikle gelişmiş ülkeler, 2008-09 küresel mâlî krizinden edindikleri tecrübelerle, COVID-19’un yol açtığı iktisâdî krizin derinleşmesinin ve daha tahripkâr olmasının önüne geçebilmek için, mâliye ve para politikalarını hızla devreye aldılar ve bu çerçevede hane halklarına doğrudan gelir desteği gibi uygulamalara başvurmak sûretiyle, özellikle temel mal ve hizmetlerde tüketimin belirli bir seviyede kalmasını sağlamaya çalıştılar. Hemen her ülke, imkânları nispetinde, benzer uygulamalarda bulundu. 22 Haziran 2020 târihi itibarıyla, COVID-19’un yol açtığı krizin üstesinden gelenebilmesi için dünyâ üzerindeki 193 ülke tarafından farklı şekil ve yöntemlerle yapılan yardım ve desteklerin parasal tutarı 10.949 milyar ABD Doları mertebesine yükselmiştir. Mart – Ağustos ayları arasında, GSYİH’ nın, Almanya % 40’ı, İtalya % 37,5’i, Japonya % 35,4’ü, Birleşik Krallık % 23’ü, Fransa % 18,8’i, ABD ise % 14,8’i kadar “COVID-19 desteği” uygulamıştır.³⁰ Ancak, krizin tahmin edilenden daha uzun sürebileceği endişesinin, tüketicileri daha temkinli olmaya, dolayısıyla imkânları yeterli olsa dahi harcamalarını kısıtmaya sevk ettiği görülmektedir. Keynes’in “likidite tuzağı” olarak tanımladığı bu durum sebebiyle, krizin beklenenden uzun sürmesi durumunda, üretim ve istihdamda çok daha dramatik düşüşlerin gerçekleşmesi şaşkırtıcı olmayacaktır. Bu tür bir gelişmenin önlenmesi için, devletler tarafından hane halklarına yapılacak yardımların miktarı kadar, yardımın şekli ve bu yardımların ne kadar süre daha yapılacağı/yapılabileceği konusunda toplumda oluşacak güven ya da güvensizliğin de etkili olacağı muhakkaktır.

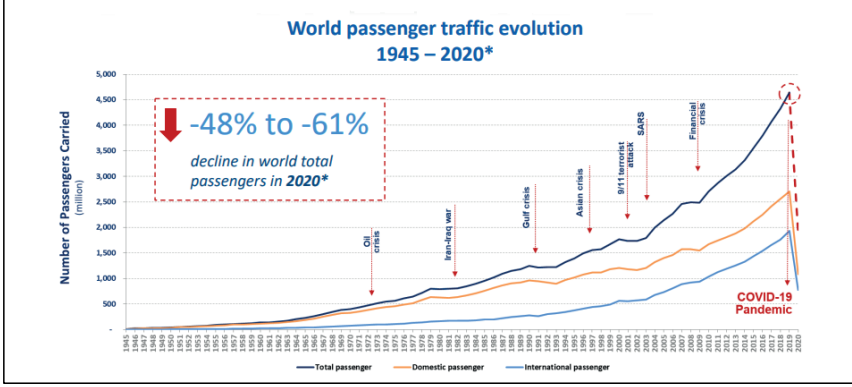
COVID-19 Havayolu Taşımacılığını Tarihinin En Derin Kriziyle Karşı Karşıya Bıraktı:

COVID-19 krizinin ortaya çıkmasıyla birlikte, ulusal ve uluslararası ulaşım konusunda getirilen kısıtlamalar ve insanların salgın nedeniyle bu konuda da daha temkinli hareket etmeleri sonucunda, havayolu taşımacılığında yolcu talebinde sert bir düşüş yaşandı. Uluslararası Sivil Havacılık Örgütü (ICAO) verilerine göre, Mart 2020 ayından itibaren, havayolu şirketlerinin sahip oldukları filolar neredeyse % 90 oranında âtlı durumda kal-

29 WTO/DTÖ, “COVID-19: Ticaret ve ticaretle ilgili önlemler”, https://www.wto.org/english/tratop_e/covid19_e/trade_related_goods_measure_e.htm

30 IMF, **Financial Monitoring Database of Country Financial Measures in Response to the COVID-19 Outbreak**, <https://www.imf.org/en/Topics/imf-and-covid19/>, Erişim: 20.08.2020

di.³¹ ICAO tarafından yapılan değerlendirmeye göre, COVID-19'un havacılık sektörüne küresel etkisi SARS, 11 Eylül 2001 terör saldırısı gibi olaylardan çok daha fazla oldu.³²

Grafik 5. Havayolu taşımacılığının tarihsel seyri (1945 – 2020).³³

Uluslararası Sivil Havacılık Örgütü (ICAO) tarafından yapılan araştırmalara göre, 2020 Ocak – Haziran döneminde, havayolu şirketleri tarafından sunulan koltukların yaklaşık yarısı (% 42 – 52) boş kaldı. 2020 yılının ilk beş ayında, havayolu şirketlerinin dünya genelindeki yolcu kaybı 5,8 milyara ulaştı (% 33,27). 2020 yılı Ocak – Haziran döneminde havayolu şirketlerinin gelir kaybı yaklaşık 170 milyar ABD Doları olurken, aynı dönemde kapasitesinin yarısı âtlı kalan havaalanı işletmelerinin gelir kayıpları da 97 milyar ABD Dolarına ulaştı. Havayolu taşımacılığının 2020 yılındaki toplam gelir kaybının ise, 319 ile 390 milyar ABD Doları arasında olması beklenmektedir.³⁴

Hava taşımacılığının durma noktasına gelmesi, havayolu şirketlerinden bir kısmını iflâs noktasına getirdi. Lufthansa³⁵ ve Air France³⁶ gibi köklü kuruluşların dahi, bu süreçte hükümetlerinden yardım almaya çalıştıkları gözlenmektedir.

Hava taşımacılığının sekteye uğraması, bir yandan bu sektörde faaliyet gösteren kuruluşların zor durumda kalmasına yol açarken, diğer yandan uzun mesafeli seyahatleri

31 UNCTAD-CCSA, “How COVID-19 is changing the world: a statistical perspective”, <https://unstats.un.org/unsd/ccsa/documents/covid19-report-ccsa.pdf>, Erişim: 10.08.2020

32 ICAO, *Effects of Novel Coronavirus (COVID-19) on Civil Aviation: Economic Impact Analysis*, Montréal/Canada, 6 July 2020, Air Transport Bureau

33 Kaynak: Source: ICAO Air Transport Reporting Form A and A-S plus ICAO estimates.

34 ICAO, *Effects of Novel Coronavirus (COVID-19) on Civil Aviation: Economic Impact Analysis*,

35 Basına yansıyan haberlerde, koronavirüs krizi nedeniyle aylık kaybının 800 milyon Euro’yu bulduğu belirtilen şirketin iflâs etmesinin önüne geçilebilmesi için, Alman Devleti’nin anılan Şirkete % 25 oranında ortak olacağı, ancak sözkonusu hisseler karşılığında devlet tarafından şirkete aktarılacak kaynak tutarı üzerinde henüz uzlaşma sağlanmadığı, belirtilmektedir. (Bkz. DW, “*Spiegel: Lufthansa’nın yüzde 25,1’i devletin olacak*”, 01.05.2020; DW, “*Lufthansa’ya kurtarma paketi için geri sayım*”, 20.05.2020; Hürriyet, “*Devlet desteği de yetmedi, 22 bin işçi çıkaracak*”, 06.08.2020).

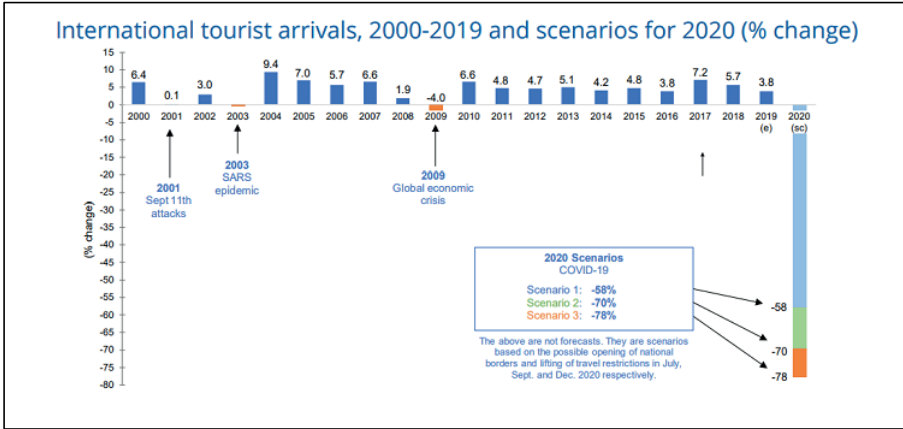
36 DW, “*Air France’a 7 milyar euroluk devlet desteği*”, 04.05.2020

kısıtladığı için, turizm sektörünün yanı sıra, uluslararası ticâretin toparlanması yönündeki çabaları da olumsuz yönde etkileyebilecektir.

COVID-19'un En Çok Etkilediği Sektörlerden Birisi de Turizm Oldu:

COVID-19'un en çok etkilediği sektörlerden birisi de turizm oldu. Turizm sektörünün kayıpları, 11 Eylül 2001, SARS (2003) ve küresel ekonomik krizin (2008) etkilerinden çok daha yüksek olmuştur.³⁷ COVID-19 sebebiyle, birçok ülke, turistik seyahatlere tam ya da kısmî sınırlamalar getirmiştir. 2020 Ocak - Mayıs döneminde -önceki yılın aynı dönemine göre- turizm amaçlı uluslararası seyahatler % 55,9 oranında azalmıştır (Yaklaşık 300 milyon kişi). Azalma bilhassa Nisan ve Mayıs aylarında had safhaya çıkmıştır (Nisan, % 97 ve Mayıs % 98).

Dünya Turizm Örgütü (UNWTO) tarafından yapılan tespitlere göre, 2020 yılının tamamında, 850 milyon ile 1,1 milyar uluslararası turist kaybı yaşanacağı öngörülmektedir. Turizm hareketlerindeki keskin düşüş sebebiyle, turizmden elde edilen küresel ihracat gelirlerindeki kaybın 910 milyar ile 1,2 trilyon ABD doları arasında olması ve 100 ilâ 120 milyon arasında insanın işini kaybetmesi beklenmektedir. 2009 küresel mâlî krizinden buyana sürekli büyüme eğiliminde olan turizm sektörünün (Grafik 6), COVID-19 krizi sebebiyle hâlihazırda küresel anlamda 1950 yılından buyana en kötü dönemini geçirdiği kabul edilmektedir.³⁸

Grafik 6. 2000-2019 yılları arası uluslararası turist hareketleri ve 2020 yılına ilişkin tahminler.³⁹

37 UNWTO, "International Tourism and COVID-19", <https://www.unwto.org/international-tourism-and-covid-19>, Erişim: 01.08.2020

38 UNWTO "World Tourism Barometer May 2020 Special focus on the Impact of COVID-19" (Summary), <https://webunwto.s3.eu-west-1.amazonaws.com/s3fs-public/2020-05/Barometer%20-%20May%202020%20-%20Short.pdf>, (Erişim: 03.08.2020)

39 UNWTO, "World Tourism Barometer May 2020 Special focus on the Impact of COVID-19" (Summary)

Turizm sektöründe çalışanların önemli bir kısmı mevsimlik çalışmaktadır. Yılın geri kalan kısmında iş bulma imkânları zâten kısıtlı olan bu insanların kriz döneminde iş bulabilmeleri ise şüphesiz çok daha güç olacaktır.

Turizm sektörü birçok ülke için önemli bir gelir ve istihdam kaynağı olmasının yanı sıra, yine birçok ülkenin dış ödemeler dengesini tesis etmesinde en önemli vasıtalarından birisi konumundadır. Turizm sektörünün COVID-19 sebebiyle “çökme noktasına” gelmesi, bahis konusu ülkelerin cari açık vermelerine yâhut da var olan açıkların büyümesine sebebiyet verebilecektir. Kriz ortamında dış borçlanma yapma ve/veya dış yardım alma imkânları kısıtlı olan ülkeler için, belirtilen durum sebebiyle cârî dengeyi sağlamak güçleşecek ve bu durum döviz kurları üzerinde baskı oluşturarak, ekonomideki kırılganlığın artmasına yol açabilecektir.

COVID-19 Nedeniyle Alınan Önlemler Öğrencilerin Tamamına Yakınına Etkiledi:

UNESCO verilerine göre, bütün dünyada toplam öğrenci mevcudunun % 90’dan fazlası (1,6 milyar öğrenci), Mart 2020 ayından itibaren COVID-19’un yayılımının kontrol altına alınabilmesi için başvuru alan önlemlerden etkilenmiştir.⁴⁰

Dünyadaki ülkelerin önemli bir kısmında, pandemi döneminde, ülke genelindeki okulların tamamında eğitime ara verilirken, -Avustralya, İzlanda, İsveç, ABD ve Rusya gibi- az sayıdaki ülkede yalnızca bazı bölgelerdeki okullar kapatılmış, diğer bölgelerde -virüsün yaygınlaşmasını önleyecek tedbirlerin alınması kaydıyla- okulların eğitim faaliyetleri devam etmiştir.⁴¹

Salgın nedeniyle ülkelerin önemli bir kısmında yüz yüze eğitime ara verilmesi, uzaktan eğitimi zorunlu kılmıştır. Yakın gelecekte, bütün ülkelerde, uzaktan eğitimin bir “iktisâdî iş kolu” hâline gelmesi muhtemeldir.⁴² Bu uygulama, geçiş döneminde başvuru alabilecek yegâne yol gibi görünmekte ise de, pek çok sorunu da beraberinde getirmiştir. Uzaktan eğitimin niteliği ayrı bir tartışma konusu olmakla birlikte, her ikisi de çalışan ebeveynlerin çocuklarının denetimsiz kalması; uzaktan eğitim hizmetinden yararlanabilmek için kesintisiz internet bağlantısı ile bilgisayar vb. cihazlara ihtiyaç duyulması, özellikle düşük gelirli kesimler için önemli güçlükler doğurmuştur. Okul ve ailenin denetim ve gözetiminden mahrum kalan öğrencilerden bazılarının şiddete mâruz kalması, madde kullanımı gibi istenmeyen alışkanlıklar edinmeleri de söz konusu olabilecektir. Gelişmiş ülkelerin çoğunda, sosyal güvenlik sistemi ve/veya ailelere yapılan doğrudan gelir desteği gibi uygulamalar bahsedilen sorunların -şimdilik- katlanabilir seviyelerde kalmasını sağlamış olsa da, krizin olumsuz etkilerini gidermek için gerekli kaynaklara sahip olma-

40 UNESCO, “COVID-19 Eğitim Üzerindeki Etkisi”, <https://en.unesco.org/covid19/educationresponse>, Erişim: 03.08.2020

41 UNESCO, “COVID-19 Eğitim Üzerindeki Etkisi”,

42 TEZEL, Özden; “Koronavirüs Sürecinin Hızlandırdığı Dijitalleşme Bağlamında Uzaktan Eğitim”, <https://www.kirmizilar.com/tr/index.php/guncel-yazilar/5139-koronavirus-surecinde-hizlanan-dijitallesme-baglaminda-uzaktan-egitimin-gelecegi>, Erişim: 10.07.2020

yan ülkelerde, bahsedilen sorunlara kalıcı çözümler üretilebilmesi büyük zorluklar içermektedir.

Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) İnsani Gelişme Raporuna göre, okulların kapalı olması ve çevrimiçi eğitime erişimde büyük farkların bulunması nedeniyle, düşük insani gelişme kategorisindeki ülkelerde, ilköğretim çağındaki çocukların % 86'sı fiilen eğitim dışı kalmış durumdadır. Oysa ki bu oran, çok yüksek insani gelişme kategorisindeki ülkelerde yalnız % 20 düzeyindedir.⁴³

UNESCO tarafından gerçekleştirilen bir çalışmaya göre, COVID-19 nedeniyle eğitime ara vermek zorunda kalan öğrencilerden -okul öncesinden yüksek öğrenime kadar- 24 milyonun, salgın sona erse de, eğitimlerini temelli bırakmak zorunda kalabileceklerine dikkat çekilmektedir.⁴⁴ Zira, krizle mücadele için millî kaynakları yetersiz kalan ülkelerde, salgın nedeniyle eğitime ara veren öğrencilerden bir kısmının, ebeveynleri de işlerini kaybettiklerinden, ailenin yaşamını sürdürebilmesi için eğitimlerini yarıda bırakarak çalışmaları gerekeceği tahmin edilmektedir.

UNESCO Genel Direktörü Audrey Azoulay, salgından sonra -özellikle düşük ve alt orta gelirli kesimlere mensup- öğrencilerin eğitimlerinin kesintisiz biçimde sürdürülebilmesini sağlayacak 2030 Eğitim Sürdürülebilir Kalkınma Hedefine (SDG4) ulaşmak için gereken finansman tutarının 148 milyar ABD Doları seviyesinde olduğunu açıklamıştır.⁴⁵ COVID-19 krizinin daha da ağırlaşmasına yol açtığı pek çok sorunla baş etmek durumunda olan gelişme yolundaki ülkelerin mühim bir bölümünün, nitelikli ve sürdürülebilir bir eğitim sisteminin kısa zamanda tesisi için gereken bu ağır finansman yükünü karşılamakta zorlanacakları şüphesizdir.

COVID-19, öğrenmede sürekliliğin sağlanması için teknolojinin ne kadar önemli olduğunun daha iyi anlaşılmasını sağlamıştır. Bu bağlamda dijital çözümlerin artırılması, kurumsal öğrenme modellerinin ve araçlarının yeni dönemin gereklerine uygun şekilde geliştirilmesi, kaynaklara ve eğitim materyallerine ulaşmada eşitliğin sağlanması, dezavantajlı toplum kesimlerine mensup öğrencilerin de sunulan imkânlardan gerektiği biçimde yararlanmasını mümkün kılacak şekilde kapsayıcı çözümler üretilmesi, özellikle de COVID-19 sürecinde başvurulan en etkili eğitim yöntemi olan uzaktan eğitim imkânından geniş bir kesimin yararlanabilmesi için "kaliteli/kesintisiz internet bağlantısı" ile bilgisayar vb. cihazları edinme imkânlarının artırılması gerekmektedir.

43 UNDP, **Düze Çıkışın Ötesi: 2030'a Doğru**; https://www.tr.undp.org/content/turkey/tr/home/library/corporatereports/Response_2P0.html, Erişim: 01.07.2020

44 UNESCO, **"BM Genel Sekreteri eğitim felaketi konusunda uyardı"**, <https://en.unesco.org/news/secretary-general-warns-education-catastrophe-pointing-unesco-estimate-24-million-learners-0> ; Erişim: 03.08.2020

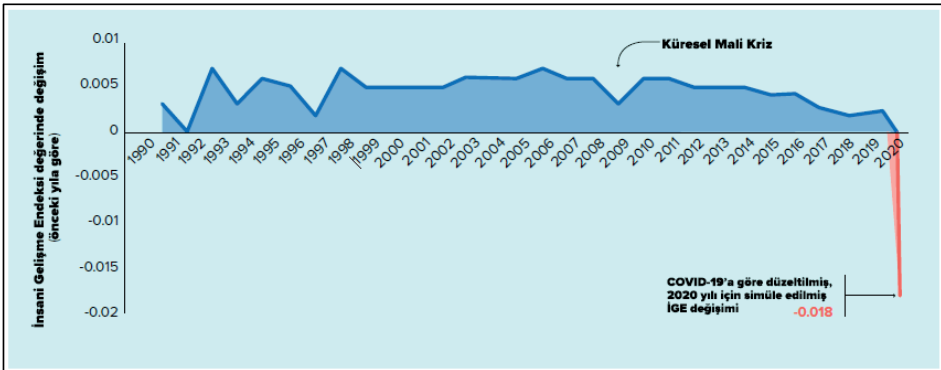
45 UNESCO, **"BM Genel Sekreteri eğitim felaketi konusunda uyardı"**, <https://en.unesco.org/news/secretary-general-warns-education-catastrophe-pointing-unesco-estimate-24-million-learners-0> ; Erişim: 03.08.2020

Özellikle kaynak sıkıntısı çeken gelişmesini henüz tamamlamamış ülkelerin yukarıda bahsedilen çözümleri üretebilmeleri ve uygulayabilmeleri için dış kaynağa ve danışmanlık hizmetlerine ihtiyaç duyacakları muhakkaktır. Dünya Bankası ve IMF gibi -uluslararası ekonomik sistemin istikrarlı bir şekilde sürdürülmesi aslı görevleri arasında yer alan- kuruluşların, konunun insânî boyutunun yanı sıra, uluslararası sistemin yakın zamanda sürdürülebilir şekilde istikrar kazanabilmesi için, imkânları yetersiz ülkelerin eğitim yatırımlarını finanse edebilmeleri konusunda da daha fazla inisiyatif almaları gerektiği açıktır.

COVID-19 Nedeniyle Bütün Toplumlar Refah Kaybına Uğradı:

COVID-19'un yol açtığı kriz sebebiyle, İnsânî Gelişmişlik Endeksi, 1990 yılından bu yana en düşük seviyesine inmiştir.⁴⁶ UNDP verilerine göre, 2020 yılında 100 milyon insan daha aşırı yoksulluğa sürüklenmiştir.⁴⁷

İnsani Gelişme Endeksi (İGE)⁴⁸ ülkeler için ortalama insan ömrü, okuryazar oranı, eğitim ve sağlık hizmetleri ile internete erişim imkânları, kişi başına gelir gibi kıstaslara göre hazırlanan bir ölçümdür. Bu endeks, bir ülkenin toplum refahı ve gelişmişlik seviyesinin (gelişmiş, gelişmekte olan ya da gelişmemiş) belirlenmesi bakımından önemlidir. Söz konusu endeks, aynı zamanda, iktisâdî gelişmelerin toplumsal refahı ne ölçüde etkilediğinin belirlenmesini de sağlar.

Grafik 7. İnsânî Gelişmişlik Endeksi (1990 – 2020).⁴⁹

46 UNDP, “COVID-19 and Human Development: Assessing the Crisis, Envisioning the Recovery”, http://hdr.undp.org/sites/default/files/covid-19_and_human_development_0.pdf

47 UNDP, **Düze Çıkışın Ötesi: 2030'a Doğru**; https://www.tr.undp.org/content/turkey/tr/home/library/corporatereports/Response_2P0.html (Erişim: 01.07.2020)

48 İnsani Gelişme Endeksi ilk olarak 1990 yılında Pakistanlı iktisatçı Mahbub ul Haq tarafından geliştirilmiştir ve 1993 yılından bu yana Birleşmiş Milletler Gelişme Programı tarafından yıllık İnsani Gelişme Raporu'nda sunulmaktadır. (Bkz. İnsani Gelişme Vakfı (İngev), “İnsani Gelişme Nedir?”, <https://ingev.org/hakkimizda/insani-gelisme-nedir/>, Erişim: 20.08.2020)

49 UNDP, **Düze Çıkışın Ötesi: 2030'a Doğru**; https://www.tr.undp.org/content/turkey/tr/home/library/corporatereports/Response_2P0.html (Erişim: 01.07.2020)

COVID-19 krizi sebebiyle çok sayıda insanın işini kaybettiği ve düzenli gelir imkânından mahrum kaldığı, buna bağlı olarak tüketim harcamalarının kısıldığı, orta ve yüksek gelirli insanların dahi harcamalarını temkinli yapma gereği hissettiği bir ortamda, insani gelişmişlik/toplumsal refah konusunda geriye gidişin olması tabiidir.

Yaşanan krizin, bütün ülkelerde dezavantajlı kesimlerin durumunun daha da ağırlaşmasına yol açtığı ve bu kesimin nüfusun geneli içindeki yüzdesinin artması ihtimalini güçlendirdiği bir vakıdır. Nitekim, Dünya Gıda Programına göre, kriz sebebiyle âniden ortaya çıkan gıda güvensizliği ile karşı karşıya olan insanların sayısı, araştırmaya dâhil edilen 55 ülkede 130 milyon kişiyi bulabilecektir. Araştırmanın kapsamı 70 ülkeyi kapsayacak şekilde genişletildiğinde, COVID-19 öncesinde “yetersiz beslenme” sorunu bulunmayan insanların ¼’ünün -kriz sebebiyle- söz konusu sorunu yaşama ihtimâlinin yüksek olduğu tahmin edilmektedir.⁵⁰

Kaldı ki, COVID-19 sebebiyle yaşanan kriz, yalnızca dar gelirli kesimleri ilgilendirmekte, orta ve üst gelir guruplarının refahını ve toplumsal istikrarı da tehdit etmektedir. COVID-19’un yol açtığı iktisâdî kriz sebebiyle işsiz, evsiz ve temel ihtiyaçlarını karşılamak için yeterli gelir imkânlarından mahrum kalan insanların oranı katlanılabilir seviyelerin üzerine çıktığında, bu durum “zincirleme etki” ile yaygın iflaslara, işyeri kapanmalarına ve dolayısıyla toplumun bütün kademelerinde sosyal ve iktisâdî buhranlara yol açabilecektir. Bu yüzdendir ki, bütün ülkeler, imkânlarını zorlayarak, toplumun bütün kesimlerinin hayatını -asgarî geçim standartlarının altına düşmeden- idâme ettirebilmesini temin edecek yardımların devlet eliyle ve karşılıksız olarak yapılmasını sağlamaya çalışmaktadır. Ne var ki, henüz gelişmesini tamamlayamamış birçok ülke krizin olumsuz etkilerini kendi imkânlarıyla giderme imkânından mahrum bulunmaktadır.

COVID-19 ile Mücadele ve Devlet Yardımları:

COVID-19’un yol açtığı insanî ve iktisâdî krizin olumsuz etkilerinin giderilebilmesi için, devletler ve uluslararası kuruluşlar tarafından çeşitli yardım programları uygulanmaktadır. IMF tarafından yapılan derlemeye göre, 12 Haziran 2020 târihi itibâriyle 193 ülke tarafından çeşitli şekillerde yapılan yardımların toplam tutarı 10.949 milyar ABD Dolarına ulaşmıştır. Bu rakamın yaklaşık % 93’lük kısmı G-20 ülkelerine aittir. Dünyanın en gelişmiş 10 ekonomisi COVID-19 ile mücadeleye GSYİH’nın yaklaşık % 20’sini tahsis ederken, Dünyanın ikinci en gelişmiş 10 ülkesinde bu oran % 5,74 seviyesindedir. Yükselen ekonomilerde de devlet yardımları bu orana yaklaşırken (% 5,6), düşük gelirli gelişmekte olan ekonomilerde devlet yardımlarının GSYİH içindeki payı % 2 civarında kalmıştır.⁵¹

COVID-19 ile mücadele için ayrılan kaynaklar sürekli yetersiz kaldığından gerek ülkelerin gerekse uluslararası kurum ve kuruluşların mütemadiyen yeni kaynak arayışında oldukları gözlenmektedir.

50 UNDP, “Charting pathways out of multidimensional poverty: Achieving the SDGs”, http://hdr.undp.org/sites/default/files/2020_mpi_report_en.pdf, Erişim: 12.08.2020

51 IMF, “Database of Country Fiscal Measures in Response to the COVID-19 Pandemic”, <https://www.imf.org/external/datamapper/FM-covid19.pdf>, Erişim: 10.08.2020

Tablo 3. Seçilmiş ülkelerde COVID-19 sebebiyle yapılan devlet yardımları (2020).52

	Nakit Dışı destekler		Nakdi destekler		Yardım Toplamı		Kişi Başına Yardım
	Milyar \$	GSYİH %	Milyar \$	GSYİH %	Milyar \$	GSYİH %	\$
ABD	2.443,0	12,3	510,0	2,6	2.953,0	14,8	8.883
Bangladeş	3,4	1,0	0,0	0,0	3,4	1,0	20
Brezilya	86,2	6,5	71,3	5,4	157,5	11,9	743
Çin	625,1	4,1	80,3	0,5	705,4	4,6	500
Etiyopya	1,7	1,8	0,6	0,6	2,3	2,5	23
Almanya	332,2	9,4	1.114,7	31,5	1.446,9	40,9	17.582
Hindistan	35,6	1,2	144,7	4,9	180,3	6,1	131
İtalya	60,1	3,5	582,8	34,0	642,9	37,5	10.376
Japonya	551,1	11,3	1.168,8	24,0	1.719,9	35,4	13.831
Nijerya	1,8	0,4	0,0	0,0	1,8	0,4	9
Rusya	25,7	1,9	14,6	1,1	40,4	2,9	276
Türkiye	1,7	0,2	63,3	9,1	64,9	9,4	795
Birleşik Krallık	154,6	6,2	423,5	16,9	578,1	23,0	8.612
Vietnam	3,7	1,1	0,5	0,1	4,2	1,2	44

Devletler tarafından yapılan nakit dışı destekler, sağlık hizmetleri ile devlet tarafından vazgeçilen, azaltılan veya ertelenen kanuni yükümlülükler, krizin olumsuz etkilediği sektör ve bölgelerde kamu yatırımlarının artırılması gibi kalemleri içermektedir. Nakit destekler ise, işletmelere kamu iştiraki vb. yollarla öz sermaye aktarımı yapılması, uygun şartlarda kredi verilmesi, varlık alımı yapılması, ailelere doğrudan gelir desteği sağlanması, özek sektörün vadesi gelen kredilerinin devlet tarafından karşılanması, istihdamı sürdürmeleri için işletmelere nakit destek sağlanması gibi kalemlerden oluşmaktadır.

COVID-19 sebebiyle yapılan muayene ve tedavi giderleri umûmiyetle devletler tarafından karşılanmaktadır. Kapsayıcı sağlık ve sosyal güvenlik sisteminin olmadığı ülkelerde bu konu önemli bir sorun teşkil etmektedir. Gelişmiş ülkelerde yaygın olan özel sigorta şirketleri “salgın” niteliğindeki sağlık sorunlarını genellikle “kapsam dışı” kabul ettiklerinden, test, tahlil ve tedavi giderlerinin kamu tarafından karşılanması zorunluluk hâline gelmiştir. Düşük gelirli ülkelerin çoğunda ise, özel sağlık hizmetlerinin yanısıra, sağlık/sosyal güvenlik şemsiyesinin yetersiz olması; Kezâ söz konusu ülkelerin mâlî imkânlarının kısıtlı olması, COVID-19 ile mücadelede önemli bir sorun oluşturmaktadır.

52 Tablo, şu kaynaklardan yararlanılarak, tarafımızdan oluşturulmuştur. Bkz. IMF, “Database of Country Fiscal Measures in Response to the COVID-19 Pandemic”, <https://www.imf.org/external/datamapper/FM-covid19.pdf> , Erişim: 10.08.2020; IMF, WB, Nüfus İstatistikleri, <https://databank.worldbank.org/home.aspx>, Erişim: 10.08.2020,

Devlet yardımlarının miktarının, COVID-19 ile mücadelede başarıyı doğrudan etkileyen bir faktör olmadığı görülmektedir. Gerek toplam, gerekse kişi başına devlet yardımı miktarının nispeten yüksek olduğu ABD, Birleşik Krallık, İtalya, İspanya, Fransa gibi ülkeler, aynı zamanda krizin en yoğun yaşandığı ülkeler arasındadır. Bangladeş, Hindistan, Etiyopya ve Nijerya gibi nüfusun çok, COVID-19 ile mücadeleye ayrılacak kamu kaynaklarının nispeten yetersiz olduğu ülkelerde krizin etkilerinin daha ağır yaşandığı görülmekle birlikte, sağlıklı bir değerlendirme yapabilmek için güvenilir istatistikî bilgilere de ihtiyaç duyulmaktadır.

Yılın ilk dokuz ayı sonunda edinilen tecrübeler, COVID-19 ile mücadelede “korunma yöntemlerinin” disiplinli bir şekilde uygulanmasının çok daha önemli olduğunu ortaya koymuş bulunmaktadır. Almanya, Japonya, Singapur, Güney Kore gibi ülkeler bu durumun en önemli örnekleri olarak gösterilebilir.

COVID-19 ile mücadele en fazla üzerinde durulan konu, bir yandan virüsün yayılım hızını düşürmek için korunma/kapanma tedbirleri alınırken, aynı zamanda da toplumda -sağlık, eğitim, beslenme ve barınma gibi- temel ihtiyaçlar başta olmak üzere, tüketim düzeyinin belirli bir seviyede tutulmasının sağlanmasıdır. Aksi takdirde, üretim-tüketim zincirinin bir anda kırılması gibi -etkileri çok vahim olabilecek- bir sonuçla karşılaşılması söz konusu olabilecektir. Bu sebeple, belirtilen amaca ulaşılabilmesi için, devlet yardımlarının, işini ve/veya geçim imkânlarını kaybeden bireylerin/ailelerin -sosyal güvenlik sistemi kapsamına dâhil olup olmadıklarına bakılmaksızın- temel ihtiyaçlarını karşılayacak miktarda, ilgili ay içinde harcanması kaydıyla ve belirli bir süre ile mukayyet olmaksızın -kriz sona erinceye kadar bu yardımların devam edeceği konusunda, hem yardımcı alanlara, hem de onlarla ilişkili kişi ve kurumlara güvence verecek şekilde- yapılandırılması ve uygulanması büyük önem arz etmektedir.

Kriz nedeniyle yapılacak yardımlar için gerekli kaynakların “daha büyük sorunlara yol açmayacak şekilde” sağlıklı yollarla temini de büyük önem taşımaktadır. Günümüzde bütün toplumlar/devletler, şu tür sorunlarla karşı karşıya bulunmaktadır; salgının yol açtığı sağlık sorunları, talep yetersizliği sebebiyle üretim ve istihdamın makroekonomik dengeleri sarsacak oranlarda düşmesi, toplumun önemli bir kısmının düzenli ve yeterli geçim imkânlarından mahrum kalması, devletlerin “insânî bir krizi önlemek ve ekonominin çarklarını işler hâlde tutabilmek” için ihtiyaç duydukları mâlî kaynakların temini ve ulusal/uluslararası ekonomideki kriz sebebiyle devletlerin sağlıklı/güvenilir gelir imkânlarının büyük ölçüde ortadan kalkmış olması...

Ulusal/uluslararası ekonominin daralması, -istisnâî durumdakiler hâric- zincirleme olarak bütün sektörlerde üretimin ve dolayısıyla istihdamın düşmesine yol açmaktadır. Bu durum, tabiatıyla, devletin vergi gelirlerini de düşürmektedir. Devletin -en güvenilir ve aslı gelir kalemi olan- vergiler yoluyla gelir elde etme imkânı kısıtlanırken, krizin olumsuz etkilerini gidermek amacıyla yapması gereken yardımlar ve diğer harcamalar (COVID-19 sebebiyle artan sağlık harcamalarını bu bapta özellikle belirtmek gerekir) sebebiyle, giderleri artmaktadır. Bir insanın -büyük bir tâlihsizlik eseri olarak- aynı zamanda hem böbrek ve hem de şeker (diyabet) hastası olmasını andıran bu durum, sorunun çözümünü güçleştirmektedir. Gelirleri azalırken harcamaları artan devletin, gelir-gider

arasındaki açığı kapatmak için başvurabileceği dört ana yöntem bulunmaktadır; yeni vergiler konulması ve/veya mevcut vergilerin oranlarının/miktarlarının artırılması, varlık satışı, borçlanmak ve/veya para arzını artırmak... İçinde bulunduğumuz ortamda, uygun şartlarda (uzun vadeli, düşük faizli) borçlanma ve “varlık satışı (özelleştirme vs.)” yapabilmek imkânları kısıtlıdır. Mevcut vergilerin dahi tahsilinde güçlük çekilen bir ortamda, yeni vergilerin konulmasının ve/veya mevcut vergilerin oranlarının/miktarlarının artırılmasının fiiliyatta bir yararı olmadığı gibi, bu vergilerin tahsili konusunda yapılacak zorlamaların ekonomideki daralmayı daha vahim hâle getirmesi, büyük güçlüklerle faaliyetini sürdürmeye çalışan işletmelerin de faaliyetlerini tatil etme yoluna gitmesi kuvvetle muhtemeldir. Petrol ve doğal gaz gibi olağanüstü gelir kaynakları bulunmayan gelişmekte olan ülkelerin durumu daha da müşkûldür.

Kriz sebebiyle ortaya çıkan bütçe açığının, para arzını artırmak sûretiyle karşılanması, şu an ülkelerin önemli bir kısmının en fazla başvurduğu yöntemdir. Bu konuda öncülük Amerikan Merkez Bankası’na (FED) aittir. Nitekim, Ağustos 2018 ayında M1 para arzı 3.686,4 milyar ABD Doları iken, özellikle COVID-19 krizinin ağırlığının hissedilmeye başlandığı Şubat 2020 târihinden itibaren FED para arzını muazzam bir şekilde artırmaya başlamış ve Temmuz 2020 itibarıyla M1 para arzı -% 69,14 artışla- 5.329,0 milyar ABD Dolarına ulaşmıştır.⁵³ Aynı süreçte Avrupa Merkez Bankası da -daha mutedil olmakla birlikte- 2020 yılının ilk yedi ayında M1 para arzını % 13,5 oranında artırmıştır. Söz konusu oran, 2018 yılında % 6,5 ve 2019 yılında da % 8 civarında bulunmaktaydı.⁵⁴

Para arzının “olağan dışı” artırılması, -ABD gibi- parası “rezerv para” niteliğinde olan ülkeler için çok fazla sorun teşkil etmezken, “millî parası ile borçlanma imkânı bulunmayan” ülkelerde para arzının “olağandışı” artırılması “millî paranın gelecekteki değerine ilişkin” endişeleri gündeme getirdiğinden, kriz nedeniyle zâten zayıflamış olan ekonominin kırılma noktasını daha da ileri boyutlara taşımaktadır. Geleceğe ilişkin bu belirsizlik milli ekonomiye/paraya olan güveni sarstığı için, döviz kurları üzerinde baskı oluşturmaktadır, kriz nedeniyle yaşanan sorunların yanısıra ödemeler dengesinin sağlanması da güçleşmektedir. Türkiye’de olduğu gibi, üretimin ve ihracatın ithalâta bağımlılığının yüksek olması durumunda ise, döviz kurlarındaki artış üretim mâliyetlerinin artmasına sebebiyet vererek, enflasyonun yükselmesine ve ihracat imkânlarının daralmasına yol açmaktadır.

Para arzını sürekli artırmanın başka mahzurları da olacaktır. Krizin mâkûl bir süre içinde kontrol altına alınamaması ve kapanan işyerlerinin yeniden faaliyetine başlayamaması durumunda, olağan dışı para arzından kaynaklanan talep fazlası üretimle karşılanamayacağından, enflasyonun yükselmesi kaçınılmaz olacaktır. Bu durum, kriz nedeniyle işlerini kaybeden, düzenli bir gelir imkânı bulunmayan kesimlere mensup insanların hayatını idâme ettirmesini zorlaştıracak ve toplumsal olaylara zemin hazırlayabilecektir.

53 FED, “**Money Stock Measures**”, <https://www.federalreserve.gov/releases/h6/current/default.htm>, Erişim: 16.08.2020

54 ECB, “**Monetary developments in the euro area: July 2020**”, <https://www.ecb.europa.eu/press/pr/stats/md/html/ecb.md2007~f2ccd1ad35.en.html>, Erişim: 27.08.2020

Pek çok ülkenin, bu krizi kendi imkânlarıyla aşma kudretinin bulunmadığı anlaşılmıştır. Bu durum yalnız gelişmekte olan ve/veya gelişme düzeyi çok düşük ülkeler için değil, “gelişmiş” kabul edilen bâzi ülkeler için de geçerlidir. Nitekim, krizin ilk dönemlerinde İtalya ve İspanya krizle mücadelede büyük zorluk çekmişler ve üyesi oldukları AB’nden acil yardım talebinde bulunmuşlardır. Uluslararası yardımlaşma konusu, mâlî imkânları kısıtlı ülkeler için çok daha büyük önem taşımaktadır. Bu çerçevede, IMF, AB, Dünya Bankası gibi kuruluşların çeşitli yardım senaryoları geliştirdikleri görülmektedir.

IMF, 16 Mart 2020 tarihinde, COVID-19 ile mücadele kapsamında üye ülkelere 1 trilyon dolara kadar borç verebileceğini açıklamıştır.⁵⁵ Krizin boyutlarının büyüdüğünün görülmesi üzerine, bu defa IMF 15 Nisan 2020 tarihinde, COVID-19 krizi sebebiyle ekonomisinde önemli ölçüde bozulma⁵⁶ meydana gelen ve/veya borçlarını ödemekte zorlanan üye ülkelere iki yıl içinde toplam 1,4 trilyon ABD Doları kaynak aktarmaya çalışacağını açıklamıştır.⁵⁷ IMF tarafından COVID-19 salgınının ekonomik etkisiyle karşı karşıya olan üye ülkelere yapılan mâlî yardım ve borç servisi yardımı 2 Eylül 2020 tarihi itibarıyla 87,9 milyar ABD Doları olarak gerçekleşmiştir. Bu kapsamda 80 ülkeye yardım yapılmıştır.⁵⁸

COVID-19 ile mücadele için Mart 2020 ayında 750 milyar € tutarında bir yardım paketi açıklayan⁵⁹ Avrupa Merkez Bankası (ECB), bu tutarın yeterli olmayacağını anlaşılmaması üzerine, Pandemi Acil Satın Alma Programının (KEPP) tutarını 1.350 milyar Euro’ya yükseltmiştir.⁶⁰ ECB Nisan ayında belirli şartları karşılayan bankalara uygulanacak faiz oranının -1’e kadar düşürülebileceğini de açıklamıştır.⁶¹ Üye ülkelerden gelen yardım taleplerini görüşmek üzere Temmuz 2020 ayında toplanan AB liderleri, toplam tutarı 1.824,3 milyar Euro olan bir kurtarma paketini kabul etmiştir.⁶²

Dünya Bankası Nisan 2020 ayında, gelişmekte olan ülkelerin salgının olumsuz etkilerini ortadan kaldırmak için yürüttükleri mücadeleye destek vermek amacıyla, 15 ay içerisinde söz konusu ülkelere -50 milyarlık kısmı hibe, geri kalan kısmı oldukça uygun şartlarda tasarlanmış kredi olmak üzere- 160 milyar ABD Doları tutarında kaynak sağ-

55 IMF, “**The IMF is able to lend about \$1 trillion to its member countries**”, <https://www.imf.org/en/About/infographics/imf-firepower-lending> , Erişim: 10.08.2020

56 Önemli ekonomik bozulma şu şekilde tanımlanmaktadır; (i) reel GSYİH’de kümülatif yüzde 10’luk bir kayıp, veya (ii) GSYİH’nin en az yüzde 10’una eşdeğer bir kümülatif gelir kaybı ve harcamalarda artış.

57 IMF, “**Catastrophe Containment and Relief Trust**”, <https://www.imf.org/en/About/Factsheets/Sheets/2016/08/01/16/49/Catastrophe-Containment-and-Relief-Trust> ; Erişim: 10.08.2020

58 IMF, “**COVID-19 Financial Assistance and Debt Service Relief**”, <https://www.imf.org/en/Topics/imf-and-covid19/COVID-Lending-Tracker> , Erişim: 10.08.2020

59 ECB, “**Pandemic emergency purchase programme (PEPP)**”, <https://www.ecb.europa.eu/mopo/Implement/pepp/html/index.en.html> , Erişim: 12.08.2020

60 ECB, “**Pandemic emergency purchase programme (PEPP)**”, <https://www.ecb.europa.eu/mopo/Implement/pepp/html/index.en.html> , Erişim: 12.08.2020

61 ECB, “**ECB recalibrates targeted lending operations to further support real economy**”, <https://www.ecb.europa.eu/press/pr/date/2020/html/ecb.pr200430~fa46f38486.en.html>

62 AB, “**Special European Council, 17-21 July 2020**”, <https://www.consilium.europa.eu/en/meetings/european-council/2020/07/17-21/>; Erişim:05.08.2020

lanacağını açıklamıştır⁶³ Banka ayrıca, sonraki târihlerde, COVID-19 ile mücadele kapsamında, gelişmekte olan ülkelere üç ayrı kalemde toplam 90 milyar ABD Doları tutarında ilâve kaynak aktarılacağını duyurmuştur.⁶⁴

Bunların dışında, çeşitli uluslararası kuruluşlar, daha ziyade aynı yardım ve/veya danışmanlık hizmetleri şeklinde çeşitli yardım programları açıklamışlardır.⁶⁵

Ülkeler ve uluslararası kurumlar/kuruluşlar tarafından yapılan ve yapılacağı açıklanan yardım/destek rakamları, krizin boyutlarındaki değişime bağlı olarak sürekli değişmektedir. Bu yardımların miktarının ve/veya kullanım şartlarının uygun/yeterli olup olmadığının tartışılması ayrı bir çalışma yapılmasını gerektirmektedir. Ancak, krizin, neredeyse başlangıç zamanlarındaki şiddetiyle devam etmekte olduğu gerçeği göz önünde bulundurulduğunda, yapılanların yeterli olduğunu/olacağını söyleyebilmek mümkün görünmemektedir. Bu durumda, uluslararası yardımların etkinliğinin artırılması ve krizin bir an önce kontrol altına alınabilmesi için, yardımların miktar, kullanım şartları, kaynakların aktarım biçimi ve süresi gibi hususların gözden geçirilmesi gerekmektedir.

Salgının, devletlerin/toplumların dayanma güçleri tükenmeden kontrol altına alınamaması durumunda, insanlığın tahayyül sınırlarını zorlayacak sorunlarla karşı karşıya kalması ne yazık ki beklenmeyen bir gelişme olmayacaktır. Krizin 1929 Büyük Dünya Buhranından daha endişe verici olduğu konusunda bir görüşbirliği bulunmaktadır. Bu itibarî, krizle mücadelede uluslararası iş birliği ve bu bağlamda imkânları yetersiz olan ülkelere gerekli yardımların uygun şartlarda ve zamanında yapılması hayatî bir öneme sâhiptir.

Krizle mücadelede önemli sorunlardan birisi de tüketici davranışlarından kaynaklanmaktadır. Krizin ne zaman sona ereceği konusunda büyük bir belirsizliğin bulunması, tüketicileri haklı olarak temkinli davranmaya ve tüketimlerini kısımaya sevk etmekte, bu durum üretim ve istihdamı belirli bir seviyede tutmayı güçleştirerek, krizin faturasının daha da ağırlaşmasına yol açmaktadır. Nitekim, krizin aşılabilmesi için birçok ülkede merkez bankalarının para arzını olağandışı bir şekilde artırmasının, faiz oranlarının sıfır sevi-

63 WB, “How the World Bank Group is helping countries with COVID-19 (coronavirus)?”, <https://www.worldbank.org/en/news/factsheet/2020/02/11/how-the-world-bank-group-is-helping-countries-with-covid-19-coronavirus>, Erişim: 02.08.2020

64 Banka, sözkonusu amaçları şu şekilde açıklamıştır; Gelişmekte olan ülkelerde COVID-19’ın yol açtığı krize mücadeleyi güçlendirmek ve iyileşme süresini kısaltmak; pandeminin tehdit ettiği fakir ve savunmasız toplum kesimlerinin korunması, temel ekonomik dengeleri güvence altına almak suretiyle toparlanma süresinin kısaltılması, şeffaf ve sürdürülebilir bir borçlanma sisteminin tesisi ve yatırıma dayalı bir büyümenin sağlanması, bahsedilen amaçlara ulaşılabilmesi için uygun politikaların oluşturulması ve kurumların güçlendirilmesi; Bkz. WB, World Bank Group’s Operational Response to COVID-19 (coronavirus) - List of Projects, <https://www.worldbank.org/en/about/what-we-do/brief/world-bank-group-operational-response-covid-19-coronavirus-projects-list>, Erişim: 07.08.2020

“World Bank Group and COVID-19 (coronavirus)”, Erişim, 07.08.2020

65 Bu kuruluşlardan bazıları: Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı (UNCTAD), Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP), Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu (UNICEF), Dünya Sağlık Örgütü (WHO)

yesine kadar düşürülmesinin, bireylere ve işletmelere değişik yollarla nakit aktarımında bulunulmasının üretim ve istihdamın artmasını sağlayamadığı görülmektedir. “Lidite tuzağı” olarak tanımlanan bu durum ilk kez 1929 Büyük Buhranı sırasında görülmüş, bunun üzerine John Maynard Keynes klasik iktisat teorisinin -tam rekabet şartları sağlandığı takdirde, ekonominin kendiliğinden dengeye kavuşacağını savunan- varsayımlarının bir yana bırakılarak, ekonominin tam istihdam seviyesine gelebilmesi için toplam talebin kamu harcamaları yoluyla artırılmasını önermiştir.

Keynes’in önerileri, ABD’de 1933 yılında iktidara gelen Başkan Franklin D. Roosevelt tarafından büyük ölçüde uygulandı. Büyük buhran sonrasında ABD’de sınıai üretim yarıya düşmüş, işsizlik % 25 seviyelerine yükselmiş, banka ve fabrikaların çoğu kapanmıştı. Roosevelt, 1933-1939 yılları arasında uygulanan New Deal (Yeni Anlaşma) ile kamu harcamalarını artırdı. Bir program dâhilinde büyük kamu yatırımları (yollar, barajlar, köprüler vs.) yapıldı, sosyal güvenlik sistemi iyileştirildi, işçilerin sosyal hakları artırıldı. Yatırıma yönelik kamu harcamaları artırılırken, merkezi idarenin harcamaları kısıldı ve buradan artan gelirler yatırım harcamalarına aktarıldı. ABD Yüksek Mahkemesinin söz konusu programın bazı maddelerini iptal etmesi sebebiyle, program tam olarak uygulanamadı. Akabinde başlayan İkinci Dünya Savaşı, büyük kamu harcamaları yapılmasını zorunlu kıldığından, ekonomik krizin izlerinin tam olarak silinmesi ancak Büyük Savaş sırasında gerçekleşebildi.⁶⁶ New Deal politikasının başarısı çeşitli sebeplerden ötürü tartışmalıdır. Ancak, İkinci Dünya Savaşının sebep olduğu büyük yıkımın izalesi için, savaş sonrasında iktidara gelen hükümetler, Keynes’in önerilerinden geniş biçimde yararlanmışlardır.

Kanaatimiz odur ki, yaşanan tecrübelerin sonucunda, önümüzdeki zaman diliminde -1980’li yıllardan sonra şiddetli eleştirilere muhatap olan- Keynesyen görüşlerin yeniden itibar kazanması ve bu doğrultuda neoliberal politikaların gözden geçirilerek, demiryolu ulaşımı, gaz-elektrik dağıtımı gibi -yarı kamusal nitelikli- hizmetlerin kamulaştırılması, sağlık ve sosyal güvenlik sistemindeki özelleştirme girişimlerinin son bulması, bütün nüfusun kamu tarafından sağlık/sosyal güvenlik şemsiyesi altına alınması, beslenme ve sinâi üretim açısından kritik önemdeki tarım ürünlerinde fiyat-mâliyet-üretim-tüketim unsurları arasında denge kurulmasını sağlayacak bir sistemin ihdas edilmesi, bu ürünlerde dışa bağımlılığın azaltılması, özel sektörün çeşitli nedenlerle yapmadığı ya da yapamadığı büyük yatırımların kamu iktisadi teşebbüsleri vasıtasıyla gerçekleştirilmesi vb. politikaların uygulanması gündeme gelebilecektir. Elbette bütün bunlar yapılırken geçmişte yapılan hatâlardan dersler çıkarılarak “kamu yararı ile kârlılık/verimlilik arasındaki dengenin” tesis edilmesi gerekecektir.

Bu çerçevede, şu hususun altının çizilmesi yararlı olacaktır; Kriz nedeniyle işlerini kaybetmiş insanlara geçici nitelikte “harcama çekleri” vermek gibi tedbirler yoluyla toplam talebin/üretim/istihdamın artırılabilmesi, zaman geçtikçe güçleşmektedir. Geleceğe ilişkin belirsizlik arttıkça, yaşanan sorunların daha da ağırlaşmasına yol açabilecek nitelikte “tüketimden kaçınma”, “tasarrufların -kolay nakde çevrilebilen, ancak

66 SKOCPOL, Theda ve Kenneth Finegold, “Erken Yeni Anlaşmada Devlet Kapasitesi ve Ekonomik Müdahale”, Siyaset Bilimi Üç Aylık Bülten, Cilt 97, No. 2 (Yaz, 1982) , s. 255-278

üretimin/istihdamın artmasına katkıda bulunmayan- altın, döviz gibi spekûlâtif alanlara yönelmesi” gibi eğilimler güçlenecektir. Bu durumda, özellikle dış ödemeler dengesi sorunu yaşayan ülkelerde kambiyo kontrollerinin artırılması gündeme gelecektir. Gerek içinde bulunduğumuz kriz ortamı gerekse hukuk güvenliğinin zayıflaması vb. sebeplerle dışarıdan doğrudan yatırım çekmekte zorlanan ülkelerde, getirilen kambiyo kontrolleri sebebiyle ülke dışına sermaye çıkışı hızlanacak ve bu durum, gerek ödemeler dengesi ve gerekse yatırım-tasarruf dengesinin daha da bozulması sonucunu doğuracaktır.

Yukarıda bahsedilen olumsuz gidişatın önüne geçilebilmesi için, işini kaybetmiş geniş yığınların önemli bir kısmının kısa zamanda istihdam edilmesine, ama aynı zamanda da ülkenin önemli sorunlarının çözümüne katkıda bulunacak **geniş kapsamlı projelerin kamu eliyle bir an önce uygulamaya konulması** giderek zorunluluk hâline gelmektedir. Tüketicilerin ve yatırımcıların geleceğe ilişkin iyimser beklentiler içine girmelerinin sağlanması, krizle mücadelede kritik öneme sâhiptir.

E-Ticâret ve Dijitalleşme; İnsan Daha da Yalnızlaşacak:

COVID-19 pek çok sektörün küçülmesine yol açarken, bâzı sektörler de bu süreçten olumlu etkilenmiştir. Bunların başında e-ticaret ve dijital ürünler üreten iş kolları gelmektedir.

Söz konusu iş kolları hattızâtında, teknolojik gelişme ve küreselleşmeye bağlı olarak, uzun zamandan bu yana önemli bir gelişme eğilimi göstermekteydi. Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı (UNCTAD) tarafından 2016 yılı verilerine göre düzenlenen E-Ticaret Raporunda, gelişmiş ülkelerin çoğunda, nüfusun yarısından fazlasının alışverişlerinin bir kısmını çevrimiçi olarak yaptığı, Hollanda, Almanya, İsveç, Norveç, Birleşik Krallık ve Danimarka’da bu oranın % 75’in üzerinde olduğu belirtilmektedir.⁶⁷ UNCTAD tarafından yapılan başka bir araştırmaya göre, 2018 yılında ABD, Çin ve Birleşik Krallık’ta, 1,4 milyar kişi alışverişlerini çevrimiçi olarak yapmıştır. Yine aynı araştırmaya göre, dijital ekonomi olarak da adlandırılan e-ticaret işlemlerinin parasal büyüklüğü 2018 yılında 25,6 trilyon ABD Dolarına yükselmiştir -ki bu rakam, Dünya GYSİH’nın % 30’una tekâbül etmektedir. Söz konusu çalışmada, e-ticaret hacminin 2018 yılında, GSYİH’nın; Fransa’da % 26’sına, Birleşik Krallık’ta % 32’sine, ABD’nde % 42’sine, Japonya’da % 66’sına, Güney Kore’de ise % 84’üne ulaştığı, belirtilmektedir.⁶⁸

COVID-19 krizi sonrasında, dünya ticaretindeki daralmadan ötürü e-ticaret işlemlerinde bir miktar gerileme olması mümkün ise de ulusal ve uluslararası seyahat kısıtlamaları ile fiziksel temastan mümkün olduğunca kaçınılması zorunluluğu sebebiyle, e-ticaretin küresel ticaret içindeki payının COVID-19 sürecinde beklenenin üzerinde bir artış göstermiş olması, kuvvetle muhtemel görünmektedir. Nitekim Mart 2020 ayında

67 UNCTAD, “**B2C E-Commerce Index 2017**”, https://unctad.org/en/PublicationsLibrary/tn_unctad_ict4d09_en.pdf, Erişim: 10.08.2020

68 UNCTAD, “**Global e-commerce hits \$25.6 trillion**”, https://unctad.org/en/pages/newsdetails.aspx?OriginalVersionID=2345&Sitemap_x0020_Taxonomy=UNCTAD%20Home;#1713 , Erişim: 10.08.2020

yapılan bir araştırma, Avrupa'nın en büyük üç e-ticaret pazarı olan Fransa, Almanya ve Birleşik Krallık'ta tüketicilerin toplam alışverişlerinin % 50'sini e-ticaret yoluyla yaptıklarını, bunların % 80'inin, kriz sonrasında da alışverişlerini internet üzerinden yapmaya eğilimli olduklarını; bu artış eğiliminin uluslararası ticaret için de sözkonusu olduğunu göstermiştir.⁶⁹ E-ticaret hacmi ülkemizde 2019 yılı itibarıyla henüz GSYİH'nin % 6'sı civarında olmakla birlikte, 2020 yılının ilk yarısında parasal olarak % 19,8, işlem adedi olarak ise % 22,8 oranında artış kaydetmiştir.⁷⁰ Bu artışın, GSYİH ve sanâî üretimdeki daralmaya rağmen sağlandığına dikkat edilmelidir.

E-ticaretin (dijital ekonominin) gelişmesi, yerleşik alışkanlıklarımızın çoğunun değişmesine yol açacaktır. Bu hususların incelenmesi bağımsız bir çalışmayı gerektirmekle birlikte, konumuz bakımından altı çizilmesi gereken husus, e-ticaretin "dijitalleşme" sürecinin önemli bir unsuru olduğudur.

Dijitalleşme, bilgisayar, bilişim ve iletişim teknolojilerinin günlük hayatımızın her safhasında zorunlu ya da ihtiyârî olarak yaygın bir şekilde kullanılır duruma gelmesidir.

Dijitalleşmenin târihi 1970'li yıllara kadar uzanmakla birlikte, 1990 yıllardan itibaren etkileri her alanda hissedilmeye başlanmıştır. Dijitalleşme, hizmet sunanlara ve hizmetten yararlananlara zaman, mekân ve mâliyet avantajı sağlamaktadır. Günümüzde, e-ticaret ve bankacılık başta olmak üzere, pek çok işlemi çevrimiçi olarak yapma imkânı bulunmaktadır. Yakında **uzaktan eğitimin** yaygınlaşmasıyla, dijitalleşmenin en yaygın şekilde kullanılacağı alanlardan birisinin de eğitim olacağı anlaşılmaktadır.

COVID-19 sürecinin öne çıkardığı hususlardan **uzaktan çalışma** olgusu da dijitalleşmeyi hızlandıran bir başka önemli faktör olmuştur. Keza, **Sanayi 4.0** çalışmaları ve **yapay zekâ** konusunda kaydedilen gelişmeler de dijitalleşmeye ivme kazandıran sâikler arasındadır.

Uzun zamandır gündemde olan bilgi güvenliği ve kişisel verilerin korunması gibi hususlar, dijitalleşmenin hızlanmasıyla birlikte muhtemeldir ki daha fazla önem kazanacaktır. Ancak, dijitalleşmenin tartışılması gereken başka yönleri de bulunmaktadır.

COVID-19 dijitalleşme sürecini muazzam bir şekilde hızlandırmıştır. Dijitalleşmenin yaygınlaşması sonucunda, bugün "**tercihen**" internet üzerinden yapılabilen işlemlerin çok önemli bir kısmının uzak olmayan bir gelecekte **zorunlu** olarak internet üzerinden yapılması söz konusu olabilecektir. Bu durum, sağladığı kolaylıkların yanısıra, özellikle toplumun dar gelirli kesimi için önemli bir mâliyet unsuru olacaktır. Aile fertlerinin her birinin aynı zamanda farklı işlemler yapmak için ayrı bilişim cihazlarına ihtiyaç duyması, özellikle imkânları kısıtlı olanlar için önemli bir sorun teşkil edecektir. Nitekim, günü-

69 Global-e, "COVID-19: The Impact on Cross-Border Ecommerce", <https://www.global-e.com/en/resource/covid-19-cross-border-ecommerce/>, 16.08.2020

70 T.C. Ticaret Bakanlığı E-Ticaret İstatistikleri; <https://ticaret.gov.tr/hizmet-ticareti/elektronik-ticaret/e-kutuphane>, Erişim: 16.08.2020

müzde, uzaktan eğitim uygulaması sebebiyle, birden fazla çocuğu olan aileler, bu sorunu şimdiden yaşamaya başlamış durumdadır.

Yapay zekâ ve dijitalleşme konusunda kaydedilen gelişmeler sâyesinde, Sanayi 4.0 alanında önemli ilerlemeler kaydedilmektedir. Şimdiden **“insansız fabrikalar”** kurulmaya başlamıştır. COVID-19 sürecinde dijitalleşmenin hızlanması sebebiyle, bu süreçte işlerini kaybeden insanların bir kısmının -tıpkı sanayi inkılâbının ilk dönemlerinde olduğu gibi- işlerini kalıcı olarak kaybetmeleri ihtimâl dâhilinde görünmektedir.

Dijitalleşmenin işgücü ihtiyâcını azaltması, “insan-işçi” yerine “ücret, izin, sigorta primi, kıdem tazminatı, çalışma saatleri kısıtlaması, grev” gibi hakları (işveren açısından, sorunları) olmayan “robot-işçi”lerin kullanımının yaygınlaşması, üretimin tamâmiyle bilgisayarlar tarafından kontrol edilen tam otomatik tezgâhlar ve 3D yazıcılar tarafından yapılması, muhtemelen kısa vâdede işletmelerin mâliyetlerini düşürebilir ve verimliliklerini artırabilir. Peki ama, üretilen ürünleri kimler satın alacak? Çalışma çağındaki nüfusun -olağan kabûl edilebilecek oranlardaki geçici işsizler dışında-düzenli bir işinin ve yeterli gelirin bulunması, insânî bir gereklilik olduğu kadar, istikrarlı bir toplum ve ekonomi düzeni için de gerekliliktir. Toplumun satın alma gücü düştüğü takdirde, işletmelerin satışları/üretimleri de azalacak, bu gelişmelere bağlı olarak GSYİH ve istihdam seviyesi düşecek, bu kısır döngünün sonunda -yaygın tâbirle söyleyecek olursak- ülke fakirleşecektir. Benzer gelişmeler, muhtemelen hedef pazar konumundaki ülkelerde de yaşanacağından, iç talepteki daralmanın ihracatla telâfisi de pek mümkûn olmayacaktır. Dolayısıyla, dijitalleşmenin yaygınlaşması sonucunda -ücret giderlerinin azalmasından ötürü- kısa vâdede üretim mâliyetlerinin azalması mümkûn ise de uzun dönemde işletmelerin kârlılığının/verimliliğinin -artmak yerine- azalması daha yüksek ihtimâldir. Ki, son iki yüzyıllık iktisat târihi boyunca zuhur eden iktisâdî krizlerin başta gelen sebeplerinden birisinin, “talep yetersizliği” olduğu gerçeğini de hatırlatmakta yarar görüyoruz.

Sanayi inkılâbından buyana, “devrim” niteliğinde kabûl edilen her teknolojik hamleden sonra, istihdamın önce düştüğü, fakat sonra -ortaya çıkan yeni meslekler sâyesinde- eskisinden daha yüksek seviyelere çıktığı görülmüştür. Bu defa da böyle olması elbette sözkonusu olabilir. Hattâ, dijitalleşmenin pek çok üründe “butik üretim” olarak adlandırabileceğimiz “sipâriş karşılığı üretim” yapmaya imkân vermesi, böylelikle “makinalı/standardize üretim”e yöneltilen en büyük eleştirilerden birisi olan “ürünlerin standardize/tektip olması (isteğe göre farklılaşma yapılamaması) ve “çalışanların robotlaşması” olgularını ortadan kaldırarak, sanayi öncesi dönemde olduğu gibi, çalışanların yeniden “zanaatkâr” hüviyetine bürünmesi ve müşterilerinin isteklerine uygun üretimler yapabilmeleri de imkân dâhiline girebilecektir. Şu hâlde, dijitalleşmenin mutlak iyi/kötü olduğunu tartışmak yerine, öngörülebilir fayda ve mahzurlarını değerlendirerek, geleceğe ilişkin çıkarımlarda bulunulması, aynı zamanda “geçiş süreci”nin olabildiğince sorunsuz atlatılabilmesi için gerekli önlemlerin belirlenmesi ve uygulanması, daha isâbetli bir tutum olacaktır.

Dijitalleşmenin üzerinde durulması belki de en gerekli yönlerinden birisi, insanın sosyo-psikolojik yapısına yapacağı olumlu/olumsuz etkiler konusudur. Bilindiği üzere, modernleşme sürecinin en olumsuz yönlerinden birisi, “insanın yalnızlaşması”dır. Gele-

neksel toplumdaki “dayanımcı/paylaşımçı” insan ilişkilerinin yerini, modern toplumda daha çok rekabete dayalı, “benmerkezci” ilişkiler almıştır. Modern insan, kendi yararını daha çok düşünür, paylaşmaya istekli değildir, birtakım nedenlerden ötürü sürekli birileriyle rekabet hâlidir. Üstelik, ilişkide bulunduğu kişilerin çoğu ile arasında menfaat çatışması vardır. Karşılıksız sevgiye/dostluğa dayalı hasbî ilişkiler geliştirmek, bir dostluk hâlesi tesis etmek için çoğu zaman vakti ve/veya arzusu yoktur. İlişkileri hep mesafeli, çoğu zaman rastlantısal ve değişken karakterlidir. Bu durum, ilişkilerin sıcaklığını/samimiyetini önemli ölçüde kaybetmesine sebebiyet verir. Modernleşmenin ileri boyutlarda olduğu toplumlarda, aile içi ilişkilerde de sevgi, saygı, samimiyet ve feragat duygusu yeterince güçlü değildir. Gelişmiş toplumlarda aile kurma isteğinin giderek zayıflaması, nikâhsız beraberliklerin çoğalması, büyük ölçüde aile kurumunun insan nazarındaki kudsiyetini kaybetmesiyle ilintilidir.

İş dışındaki vakitlerinde televizyon seyretmek, internette gezinmek ve sosyal medyada sanal arkadaşlıklar kurmak, modern insanın kendisi için bulduğu çıkış yolları arasındadır. Ancak bu durum, onu daha da yalnızlaştırmaktan başka bir işe yaramaz.

Sıcak/samimi/kalıcı dostluklar tesis edemeyen, duygu ve düşüncelerini hasbî dostlarıyla paylaşma imkânı bulamayan, dar gününde kime güvenebileceğini bilemeyen insan kabuğuna çekilir, yalnızlaşır ve bunalır.

İşyeri, çoğu zaman rekabet ve menfaat çatışmasına yol açsa da günümüz insanı için, kalıcı/süreklî insânî ilişkiler tesis edebileceği en güvenilir ortamlardan birisidir. Birlikte çalışmak, sorumluluk üstlenmek, aynı hedefe yönelmek, başarmanın sevincini ve başarısızlık durumunda üzüntüsünü birlikte yaşamak, insanları birbirine yakınlaştırır, samimiyet derecesi tartışmalı olsa da dostlukların/arkadaşlıkların tesisine imkân sağlar.

Kezâ, alışveriş yapmak, günümüz insanı için insânî ilişkiler tesis edebileceği bir başka alandır. Taraflar, alışveriş sırasında konuşurlar, tartışırlar, fikir teatisinde bulunurlar. İnsanların, daha ziyâde alıştıkları ve güven duydukları yerlerden alışveriş yapma eğiliminde oldukları bilinen bir husustur.

Düğünler, cenâze törenleri, aile ve arkadaş toplantıları, birlikte yapılan/seyredilen spor etkinlikleri vb. sosyal ortamlar/faaliyetler, yine günümüz insanı için sosyalleşmenin diğer önemli araçlarıdır.

Dijitalleşmenin sunduğu ve COVID-19 sürecinin dayattığı e-ticaret, dijitalleşme ve virüsten korunmak için “insanlar arasındaki sosyal ilişkilerin en aza indirilmesi” zorunluluğu, modernleşme süreciyle başlayan insanın “yalnızlaşma” sürecini son haddine vardi-racak gibi görünmektedir.

Alışverişlerini internet üzerinden yapan bir insan ile satıcı arasında hiçbir sosyal ilişkinin kurulması söz konusu değildir. Aynı şekilde, uzaktan çalışan, aynı işyerinde çalışan arkadaşlarının çoğunu hiç tanımayan ya da yalnızca uzaktan erişimle irtibat kuran, dijital iletişim kanalları üzerinden emir alan/veren insanların birtakım oluşturabilmeleri, aynı hedefe kilitlenebilmeleri, gerektiğinde fedakârlık ve ferâgat gerektiren tutum ve davranışlar içine girebilmeleri mümkün olabilir mi?

İnsanları motive eden, onları başarıya/başarısızlığa götüren unsurlardan birisi sosyal zekâ ve sosyal ilişkiler kurma becerisidir. Takım kurmak ve/veya bir takımın üyesi olmak, yönetmek/yönetilmek, plân-program yapmak ve uygulamak, değer ve ideal sahibi olmak, insanın ancak küçük yaşlardan itibaren sosyal ilişkiler tesis etme çabası içinde olmasıyla gelişir.

Kezâ ruhsal zekâ, insanların motive olabilmeleri, büyük ve zor işleri başarmaya azmedebilmeleri, sorumluluk ve risk almaya istekli olmaları, sosyal sorumluluk duygusunun gelişmesi vb. bakımlardan son derece elzemdir. Bu tür yetiler, ancak insanların sosyalleşmesi ve uygun ortamlarda insana mahsus her türlü duyguyu dengeli bir şekilde yaşamaları/hissetmeleriyle gelişir.

Oysa ki insanın sosyalleşme sürecini inkıtaat uğratan e-ticaret, uzaktan çalışma ve virüsten korunmak için sosyal ilişkilerin sınırlandırılması, insanın bütün bu yetilerinin uzun dönemde körelmesine sebebiyet verebilme istidadı taşımaktadır.

Sözün özü, COVID-19 krizinin daha da hızlanmasına katkıda bulunduğu dijitalleşme, hiç şüphesiz sağladığı pek çok yararın yanısıra, gelecekte insanlık için önemli sosyo-psikolojik sorunlara da yol açacak gibi görünmektedir.

Sonuç

2019 yılının sonlarında Çin’de ortaya çıkan COVID-19 salgını, kısa zamanda dünyanın hemen her yerine yayılarak, milyonlarca insanın enfekte olmasına ve yüzbinlerce insanın hayatını kaybetmesine yol açmıştır. Virüsün kontrolsüz bir şekilde yayılmasını önlemek amacıyla alınan önlemler, okulların ve toplumsal hayatın idamesi için faaliyetlerini sürdürmesi zorunlu görülen iş kolları dışında faaliyet gösteren işyerlerinin mühim bir kısmının kapanmasına ya da faaliyetlerini yavaşlatmalarına sebebiyet vermiştir.

İşyerlerinin kapanması sonucunda, dünya genelinde işsizlik oranları 2008 küresel mâlî krizindeki seviyenin iki katına kadar yükselmiş, üretim ve GSYİH gerilemiş, turizm ve hava taşımacılığı gibi sektörler durma noktasına gelmiş, bu gelişmelere bağlı olarak dünya ticaret hacmi önemli ölçüde gerilemiştir. Krizle mücadele kapsamında dış ticarete yönelik sınırlamalar getirilmesi eğilimi giderek güç kazanmaktadır. Bu durum küreselleşmenin fiilen etkisini yitirmesine yol açabilecektir.

Kapanan işyerleri sebebiyle çalışan nüfusun önemli bir bölümünün işini ve düzenli gelir imkânını kaybetmesi üzerine, insânî bir krizin önüne geçilmesi ve toplam talebin daha da daralmasının önlenmesi amacıyla, bütün ülkeler tarafından, hane halklarına ve işletmelere yönelik olarak çok çeşitli yardım programları uygulanmaya başlanmıştır. Bilhassa imkânları kısıtlı ülkelerin bu konuda zorlanması sebebiyle IMF, Dünya Bankası, AB gibi kurum ve kuruluşlarca destek programları açıklanmıştır. Ancak bu yardımların miktar ve kullanım şartları itibarıyla ne ölçüde etkili olduğu konusu şu an için tartışmaya açıktır. Krizin uluslararası dayanışma olmadan çözüme kavuşturulması muhâl olduğundan, önümüzdeki dönemde uluslararası kuruluşların fonksiyonlarının ve çalışma şekillerinin gözden geçirilmesi gerekecektir.

Okulların kapanması, eğitimin uzaktan yapılmasını zorunlu kılarken, faaliyetini sürdüren işletmelerin birçoğunda uzaktan çalışma uygulaması başlatılmıştır. Eve kapanma uygulamaları, e-ticarete olan ilginin artmasını sağlamıştır. Bu gelişmeler kriz öncesinde teknolojik gelişmelere bağlı olarak yaygınlaşma eğiliminde olan dijitalleşmenin daha da hızlanmasına zemin hazırlamıştır. Dijitalleşmenin olumlu sonuçlarının yanısıra, gelecekte önemli sorunlara sebebiyet verebilecek yönleri de bulunmaktadır.

İktisâdî hayâtın olumsuz etkilenmemesi ve/veya sürü bağışıklığı yönteminin tercih edilmesi gibi sebeplerle, etkili korunma tedbirlerini almakta geciken ülkelerde krizin en-dişe verici boyutlara ulaştığı görülmektedir.

Kriz, devletin ekonomideki rolünün asgariye indirilmesi, sağlık ve sosyal güvenlik sistemlerinin kısmen ya da tamamen özelleştirilmesi yönündeki görüşlerin zemin kaybetmesine sebep olmuştur. 1929 yılındaki Büyük Buhran, İkinci Dünya Savaşı, 2008 küresel mâlî krizi gibi bütün büyük krizlerin devlet müdahalesini gerektirmesi ve nihâyet COVID-19'un sebep olduğu hâlen içinde bulunduğumuz krizde de devletlerin krizin olumsuz etkilerini ortadan kaldırmak amacıyla yoğun bir çaba içinde olmaları, önümüzdeki süreçte devletin fonksiyonlarının ne olması gerektiği konusunun yeniden düşünülmesi gerektiğini ortaya koymuştur.